

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI

№1

2008

+

«AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ»
ELMİ-METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 1 (215). Yanvar – Mart 2008-ci il. Jurnal 1954-cü ildən çıxır.

M Ü N D Ə R İ C A T

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** Novruz bayramı münasibətilə təbriki2

XRONİKA

Təhsil Nazirliyində3

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATSÜNASLIQ

İ.Həbibbəyli – Ədəbiyyatın tərifi6

A.Dadaşov – “Hacı Qara” pyesinə yeni baxış11

S.Mərdanova – N.Xəzrinin poemalarında lirik ricətlər22

+ **A.Aliyev** – Folklorumuzun regional xüsusiyyətləri25

Q.Ədaləti – Şəhriyarın ədəbi irsində ana dili milli tərbiyə vasitəsi kimi28

H.Abdullayeva – İsmi birləşmələrin daha bir tipi haqqında31

**ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR:
TƏDRİS METODİKASI**

+ **İ.Babayev, S.İmanova, S.Gözəlova** – Türk tələbələrinə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının öyrədilməsi36

V.Qurbanov – Linqvistik təhlil – mühüm ümumiləşdirmə üsulu42

A.Eminov – S.Vurğunun “Aygün” poemasının tədrisinə dair47

Ş.Nəbiyeva – Ədəbiyyat dərslərində obrazlı sözə həssas münasibətin formalaşdırılması...51

+ **İ.Şəmsizadə** - Dürğu işarələri keçilərkən54

İŞ TƏCRÜBƏSİ

✓ **S.Hüseynoğlu** – Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi55

H.Əzimova - Azərbaycan dili dərslərində M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərindən istifadə62

**AZƏRBAYCANDAN KƏNARDA: DİLİMİZİ VƏ
ƏDƏBİYYATIMIZI YAŞADANLAR**

+ **A.İsmayılova** – Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin müstəqil işinin təşkili65

AKTUAL SÖHBƏT

+ **A.Axundov, A.Məmmədov** – Orfoqrafiya lüğəti: uğurlar, ziddiyyətli məqamlar68

TALELƏR: REALLIQLAR, MÜƏMMALAR

O.Abbasov – N.Gəncəvinin Leninqrada yubileyi72

XƏBƏR – SERVİS

Ədəbi aləmdə77

Xarici ölkələrdə78

Yeni nəşrlər79

Xəbərləri hazırladı **Lalə Əhmədova**.

Novruz bayramı münasibətilə Azərbaycan xalqına təbrik

Hörmətli həmvətənlər!

Sizi xalqımızın sevimli Novruz bayramı münasibətilə ürəkdən təbrik edir, hamınıza cansağlığı, səadət və bütün işlərinizdə uğurlar diləyirəm.

Təbiətin əbədi qanunları və kainatın dəyişməz nizamı ilə əlaqədar olan Novruz bayramı gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyini xəbər verən ilk bahar günü yurdumuza qədəm qoyur. Qədim əcdadlarımızın bizə misilsiz yadigarı kimi Yaz bayramının gəlişi Odlar diyarında yüzillərdən bəri xüsusi mərasimlərlə qarşılanır, təntənəli el şənlikləri ilə müşayiət olunur. Milli varlığımızı və ulu babalarımızın mənəvi aləminin zənginliyini ən inca çalarlarnadək nümayiş etdirən bu el bayramı əsrlərin sınağından çıxmış gözəl adət-ənənələri ilə bu gün də çox sevilir, uca tutulur və layiqincə qorunub yaşadılır. Onun hazırda respublikamızın hər bir guşəsində böyük ruh yüksəkliyi ilə rəsmi səviyyədə geniş qeyd olunması dövlət müstəqilliyimizin verdiyi bəhrələrdəndir. Novruz bayramı, sözün əsl mənasında, ümumxalq bayramı mahiyyəti qazanmışdır.

Azərbaycanın son illərdə ən müxtəlif sahələrdə nail olduğu misilsiz uğurlar bu bahar günlərində hər evə, hər ailəyə həqiqi bayram əhvalı bəxş etmişdir. Mədəni-ictimai həyatımızın daha da canlanması, iqtisadiyyatımızın yüksələn xətt üzrə davamlı inkişaf tempi, paytaxtımızı və bölgələrimizi bürüyən abadlıq-quruculuq işləri təbiətin dirçəlməsi və yeniləşməsi ilə həmahəng olub hər birimizdə nikbin ovqat yaradır, sabahkı günə dərin inam aşılayır.

Azərbaycan torpaqlarının müdafiəsində dayanan mətin əsgərlərimizə mən bu əziz günlərdə səmimi bayram salamını yetirirəm. Ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunması naminə canlarını fəda edərək, uca şəhidlik mərtəbəsinə yüksəlmiş qəhrəman Vətən övladlarının unudulmaz xatirəsini ehtiramla yad edir, onlara Tanrıdan rəhmət diləyirəm.

Azərbaycan sərhədlərindən uzaqlarda yaşayan soydaşlarımız da Novruz bayramını bizimlə birlikdə böyük sevinclə qarşılayırlar. Dünya azərbaycanlılarının milli həmrəyliyinə rəmzinə çevrilən bu bayram hər gəlişi ilə onların ana Vətənə azərbaycançılıq məfkurəsi işığında bağlılıq duyğularını daha da gücləndirir.

Əziz bayram günündə hamınıza bahar əhval-ruhiyyəsi arzu edirəm.

Novruz bayramınız mübarək olsun!

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 19 mart 2008-ci il.

Xronika

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

Yanvarın 8-də təhsil naziri Misir Mərdanovun nazirlikdə yaradılmış korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə işçi qrupunun üzvləri olan qeyri-hökumət təşkilatlarının təmsilçiləri ilə görüşü olmuşdur. Görüşdə işçi qrupunun fəaliyyət istiqamətləri, onda təmsil olunan qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilmişdir.

Yanvarın 11-də Təhsil Nazirliyində "İlin ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi və ilin ən yaxşı müəllimi" müsabiqəsi üzrə yaradılmış Təşkilat Komitəsinin növbəti iclası keçirilmişdir.

Yanvarın 12-də təhsil naziri Misir Mərdanov məktəb direktorluğuna, rayon, şəhər təhsil şöbələrində və peşə təhsili müəssisələrində müxtəlif vəzifələrə namizədləri irəli sürülmüş bir qrup təhsil işçisini qəbul etmişdir.

Yanvarın 21-də təhsil naziri Misir Mərdanov Almaniyanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri cənab Per Kristofer Stankina ilə görüşmüşdür.

Görüşdə Almaniyaya-Azərbaycan təhsil forumunun təşkili məqsədilə tədbirlər planının hazırlanması, alman dili tədris olunan orta məktəblərdə mövcud vəziyyətin öyrənilməsi üçün monitorinqin keçirilməsi, universitetlərarası əlaqələr və digər mühüm məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Yanvarın 23-də Təhsil Nazirliyinin böyük akt zalında Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi kollegiyasının genişlənmiş iclası keçirilmişdir. İclasda kollegiya üzvləri ilə yanaşı millət vəkilləri, ali məktəblərin rektorları, Təhsil Nazirliyinin struktur bölmə rəhbərləri, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin, bəzi rayon və şəhər təhsil şöbələrinin rəhbər işçiləri, məktəb direktorları, KİV nümayəndələri iştirak edirdilər.

Kollegiya iclasını açan təhsil naziri, kollegiyanın sədri Misir Mərdanov zala toplaşanları salamladı. Bu günlərdə ölkəmizin hər yerində, müxtəlif idarə və təşkilatlarda ötən ilin yekunlarının, yeni ildə qarşıda duran vəzifələrin müzakirəsinə həsr olunmuş yığıncaqların keçirildiyini bildirən nazir kollegiyanın həmin iclasının da bu məsələyə həsr edildiyini, təhsil sahəsində 2007-ci ildə görülmüş işləri və 2008-ci ildə qarşıda duran vəzifələri müzakirə etmək üçün yığışdıqlarını söylədi.

Sonra təhsil naziri Misir Mərdanov müzakirə olunan məsələ barədə geniş məruzə-təqdimatla çıxış etdi. Proyektor vasitəsilə ekranda nümayiş etdirilən və nazirin şərhilə müşayiət olunan məruzə-təqdimatda ötən il təhsil sahəsində görülmüş işlər, əldə olunmuş uğurlar, mövcud problemlər və qarşıda duran vəzifələr geniş faktik material və fotogörüntülərlə əyani şəkildə iclas iştirakçılarına çatdırıldı.

Yanvarın 25-də təhsil naziri Misir Mərdanov Türkiyə Respublikası şəhərsalma və abadlaşdırma nazirinin müavini cənab Arif Korkmaz, Türkiyə Mühəndislər Birliyinin rəhbəri cənab İlyas Dəmirçi və bu birliyin digər üzvləri ilə görüşmüşdür.

Yanvarın 29-da təhsil naziri Misir Mərdanov İordaniya Krallığı Təhsildə Texnologiyalar Mərkəzinin baş meneceri cənab Məhəmməd Daud Əl-Macali, İordaniya Təhsil Nazirliyi Təhsilin Planlaşdırılması Departamentinin direktoru xamm Muna Mutaman və "Təhsildə təşəbbüs" qeyri-hökumət təşkilatının rəhbəri xanım Luma Atalla ilə görüşmüşdür.

Görüşdə elmi tədqiqatların aparılması üzrə mübadilə, ali və peşə təhsili, habelə bu kimi məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Fevralın 7-də təhsil naziri Misir Mərdanov ABŞ Dövlət katibinin ölkəmizdə səfərdə olan akademik proqramları üzrə müşaviri cənab Tomas Farrell ilə görüşmüşdür. Görüşdə ABŞ-in ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Enn Dersi də iştirak etmişdir.

Görüşdə müəllim-tələbə mübadiləsinin aparılması, müvafiq sahələr üzrə işin daha da inkişaf etdirilməsi və digər məsələlər üzrə fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Fevralın 9-da Təhsil Nazirliyi kollegiyasının növbəti iclası keçirilmişdir. "Yeni qiymətləndirmə sistemi: nailiyyətlər, problemlər və qarşıda duran vəzifələr" mövzusunda məsələnin müzakirə olunduğu geniş iclasda kollegiya üzvləri ilə yanaşı, millət vəkilləri, nazirliyin şöbə müdirləri və struktur bölmələri rəhbərləri, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin məsul işçiləri, sınaq imtahanları keçirilən məktəblərin direktorları və imtahan rəhbərləri, KİV nümayəndələri iştirak etmişlər. Təhsil naziri, kollegiyanın sədri Misir Mərdanov müzakirə olunan məsələ barədə geniş məruzə etmişdir.

Fevralın 15-də təhsil naziri Misir Mərdanov Türkiyə Respublikasının ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri cənab Hüseyn Avni Karşoğlu ilə görüşmüşdür.

Fevralın 15-də təhsil naziri Misir Mərdanov Norveç Krallığının ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri cənab Jon Ramberg, Oslo Universitetinin professoru xanım Vibeke Roggenlə görüşmüşdür.

Fevralın 16-da təhsil naziri Misir Mərdanov ölkəmizdə səfərdə olan Türkiyə nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür.

Fevralın 19-da təhsil naziri Misir Mərdanov "Britaniya Şurası"nın ölkə üzrə direktoru cənab Əndi Uilyamsla görüşmüşdür.

Fevralın 20-də Təhsil Nazirliyində "İlin ən yaxşı ixtisaslaşdırılmış olimpiya ehtiyatları uşaq-gənclər idman məktəbi", "İlin ən yaxşı uşaq-gənclər idman məktəbi", "İlin ən yaxşı uşaq gənclər şahmat məktəbi", "İlin ən yaxşı idmançısı", "İlin ən yaxşı şahmatçısı" və "İlin ən yaxşı məşqçi-müəllimi" nominasiyalarını əhatə edən müsabiqənin yekunlarına və qaliblərin mükafatlandırılmasına həsr olunmuş mərasim keçirilmişdir.

Nazirliyin müvafiq şöbə və struktur bölmə rəhbərlərinin, müsabiqə qalibləri və KİV nümayəndələrinin iştirak etdiyi mərasimi təhsil naziri Misir Mərdanov açaraq zala toplaşanları salamladı.

Qaliblərə diplomlar və hədiyyələr təqdim edən nazir, onları təbrik edib daha böyük uğurlar arzuladı. Tədbirin sonunda təhsil naziri Misir Mərdanov jurnalistlərin ona ünvanladığı sualları cavablandırdı.

Fevralın 27-də təhsil naziri Misir Mərdanov Şimali Kipr Cümhuriyyəti Yaxın Doğu Universitetinin qurucu rektoru Suat Günşel, vitse-prezidenti Fəxrəddin Sadıqoğlu və həmin ölkənin Azərbaycandakı səfiri Zəki Qazıoğlu ilə görüşmüşdür.

Martın 1-də Təhsil Nazirliyinin böyük akt zalında Boloniya prosesinə qoşulmaqla bağlı ölkəmizin ali təhsil sistemində görülmüş işlərə və mövcud problemlərinin həlli yollarına həsr olunmuş seminar keçirilmişdir. Seminarda təhsil naziri Misir Mərdanov, nazir müavirləri, nazirliyin şöbələrinin və struktur bölmələrinin rəhbərləri, ali məktəb rektorları, prorektor və dekanlar, digər şəxslər iştirak etmişlər.

Martın 5-də Təhsil Nazirliyində ümumtəhsil məktəblərində İKT-nin tətbiqi vəziyyətinin təkrar monitorinqinin nəticələrinə dair kollegiya iclası keçirilmişdir. İclasda kollegiya üzvləri ilə yanaşı, Təhsil Nazirliyinin müvafiq şöbələri və struktur bölmələri rəhbərləri, monitorinq qrupu üzvləri və təkrar monitorinq aparılmış məktəblərin direktorları iştirak etmişlər.

Martın 11-də Təhsil Nazirliyində ali təhsillə bağlı müşavirə keçirilmişdir. Tədbirdə nazirliyin müvafiq şöbə və struktur bölmələrinin, o cümlədən Bakıdakı dövlət ali təhsil müəssisələrinin rəhbərləri iştirak etmişlər.

Müşavirə iştirakçılarını salamlayan təhsil naziri Misir Mərdanov öncə ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında" sərəncamına əsasən görülmüş işlərdən bəhs etdi və həmin sərəncamın icrası ilə əlaqədar "2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı"nın hazırlıq vəziyyəti haqqında məlumat verdi.

Müşavirədə təhsil naziri ali təhsil müəssisələrinə tələbə qəbulunun planlaşdırılması, təhsil alma şərtləri, məzunların yerləşdirilməsi və s. məsələlər barədə fikirlərini açıqladı.

Sonda ali məktəblərin rektorları müşavirədə müzakirə olunan məsələlərlə bağlı rəy və təkliflərini bildirdilər.

Martın 12-də təhsil naziri Misir Mərdanov İslam İnkişaf Bankının departament direktorunun müavini cənab Məhəmməd Rza Yusifxan, bankın baş mütəxəssisi Rauf Məmmədov, Azərbaycan üzrə nümayəndəsi Zaur Cəfəri ilə görüşmüşdür.

Martın 13-də Təhsil Nazirliyində British Councilin bu qurumla birgə reallaşdırılmış layihələrinə həsr olunan tədbir keçirilmişdir. Tədbirdə British Council ilə iş birliyi quran bir sıra ali məktəblərin rektorları, məktəb direktorları və müəllimlər, həmçinin digər qurumların nümayəndələri iştirak etmişlər.

Martın 15-də Təhsil Nazirliyində 24 fevral 2008-ci il tarixində mərkəzləşdirilmiş qaydada keçirilən ikinci yoxlama imtahanlarının nəticələrinə dair kollegiya iclası keçirilmişdir. İclasda kollegiya üzvləri ilə yanaşı, Təhsil Nazirliyinin şöbə müdirləri və struktur bölmələri rəhbərləri, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin məsul işçiləri, sınaq imtahanları keçirilən məktəblərin direktorları və imtahan rəhbərləri, respublikanın şəhər və rayon təhsil şöbələrinin müdirləri iştirak etmişlər.

29 mart 2008-ci il.

ƏDƏBİYYATIN TƏRİFİ

İsa HƏBİBBƏYLİ,

Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru, akademik

Ədəbiyyat haqqında elm ədəbiyyatın tərifindən başlanır. Ədəbiyyatın tərfi ədəbiyyatşünaslıq elminin əlifbasıdır. Ədəbiyyat barəsindəki digər elmi qənaətlər və mülahizələr ədəbiyyatın nə demək olduğunu müəyyən edən tərifdən sonra gəlir. Bir qədər mübaligəli görünsə də, ədəbiyyatın tərfi ədəbiyyatşünaslıq elminin təməlini, əsasını təşkil edir. Geniş mənada ədəbiyyatşünaslıq konkret bir elm sahəsi kimi ədəbiyyatın tərfi haqqındakı təməlin üzərində formalaşmış inkişaf etmişdir.

Ədəbiyyata aid tərif xüsusi yaradıcılıq sahəsi olan bədii ədəbiyyatın özünəməxsus, ən ümdə, ən zəruri xüsusiyyətlərini və fərqli cəhətlərini özündə əks etdirməlidir. Bu mənada «həyatın güzgüsü» sayılan ədəbiyyata verilmiş tərif həm də ədəbiyyatın özünün güzgüsü olmalıdır. Ədəbiyyat haqqında tərfi ədəbiyyatın açarı da adlandırmaq olar. Bunsuz ədəbiyyat məbədinin mübarək qapısını açmaq çətindir. Tərifdə eyni zamanda, ədəbiyyat anlayışının, bədii yaradıcılıq fəlsəfəsinin ana xətləri, əsas təzisləri yığcam və konkret şəkildə ifadə edilməlidir.

Bəs ədəbiyyatın tərfi sahəsində ədəbiyyatşünaslıq elmində vəziyyət necədir? Bu baxımdan ümumi elmi-ədəbi prosesdə azı üç hal müşahidə olunmalıdır:

1) Ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin müxtəlif münasibətlərlə ədəbiyyat haqqında söylədikləri mülahizələrdə bu yaradıcılıq sahəsinin bəzi özünəməxsusluqlarından da söz açılmışdır. Xüsusən, orta əsrlərdən başlayaraq *Söz* haqqında yazılan şeirlər, deyilən mətləblər əslində ədəbiyyata ünvanlanmış düşüncələrdən yoxdur. Hətta bu qəbildən olan şeirlərdən əksəriyyətində *Söz* əvəzinə ədəbiyyat, şeir-sənət ifadələrini yazsaq, yalnız həmin şeirdə vəzn və qafiyə dəyişilər, mənə təhrif olunmaz. Bu cəhətdən M.Füzulinin «Söz» qəzəlinə nəzər salmaq kifayətdir:

Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz (şeir, ədəbiyyat),
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz (şeir, sənət).
Artıran söz (şeir, ədəbiyyat) qədrini sidqilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz (ədəbiyyat, şeir).
Ver sözə (şeirə, ədəbiyyata) ehyə ki, tutduqca səni xabi əcal,
Edə hər saat səni ol uyqudan bidar söz (şeir, ədəbiyyat).
...Gər çox istərsən, Füzuli, izzətini az et sözü,
Kim çox olmaqdan qılıbdır, çox əzizi xar söz (ədəbiyyat).¹

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I cild, Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, səh. 151

Yaxud müxtəlif dövrlərdə şeir, qəzəl, qələm haqqında yazıçı və şairlər tərəfindən deyilmiş tərifnamələr, poetik təyinlər də bütövlükdə ədəbiyyat barəsində mülahizələr kimi səslənir. Məsələn:

Qəzəldir səfəbxəşi – əhli-nəzər,
Qəzəldir gülü-bustani-hünər
...Qəzəl bildir şairin qüdrətini,
...Qəzəl artır nazimin şöhrətini.
Ki, hər məhfilin zinatidir qəzəl,
Xirədməndlər sənətidir qəzəl.
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən də,

Oxumaq da, yazmaq da asan ola² – misralarının demək olar ki, hamısında qəzəl sözünü ədəbiyyat ifadəsi ilə dəyişmək və ya ədəbiyyat mənasında başa düşmək də mümkündür.

Yaxud böyük Cəlil Məmmədquluzadənin «Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xəşbətliyi yolunda xidmət etməkdir. Bu ola gərək hər bir qələm sahibinin amalı»³ bəyanatında «qələm» ifadəsi yerinə ədəbiyyat sözü yazılsa bəlkə daha doğru, daha qüvvətli səslənər. Və ya, Mirzə Ələkbər Sabirin «Şeir bir gövhəri-yekdaneyi-ziqiyətdir, Salmaram vəsfi-düriği ilə onu qiymətdən»⁴ misralarında ifadə olunan fikirlər təkcə şeirə deyil, ümumiyyətlə ədəbiyyata aid olan mətləblərdir. Abbas Səhhətin «şeyrin oxuyanlar qəlbina artıcaq təsir bağışlayıb başqasının hissiyyəti-qəlbisini oyandırır»⁵ - kimi mülahizələrindəki fikirlər yalnız poeziya ilə məhdudlaşa bilməz.

Əlbəttə, belə nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür. Bununla belə, həmin fikirləri, mülahizələri ədəbiyyatın tərfi kimi qəbul etmək olmaz. Ancaq, heç şübhəsiz, sonralar ədəbiyyatşünaslıq bir elm kimi formalaşarkən alimlərimiz yazıçı və şairlərin obrazlı

² Yəni orada, səh. 30

³ Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri, IV cild (tərtib edən İ.Həbibbəyli), Bakı, «Öndər» nəşriyyatı, 1004, səh. 246

⁴ M.Ə.Sabir. Həphəpnəmə. Bakı, «Yazıçı», 1980, səh. 310

⁵ Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Lider» nəşriyyatı, 2005, səh.243

⁶ Aristotel. Poetika. Bakı, Azərənşr, 1974, səh.41

⁷ Yəni orada, səh.42

⁸ Bualo. Poeziya sənəti. Bakı, Azərənşr, 1969, səh.45

⁹ Yəni orada, səh.53

¹⁰ Gəstərilən mənbə, səh.55

¹¹ V.Q.Belinski. seçilmiş məqalələr. Bakı, Uşaqgənənşr, 1948, səh.13

¹² Yəni orada, səh.14

¹³ Mirzə Fətəli Axundzadə. Əsərləri, II cild, Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, səh.151-152

¹⁴ Firudinbəy Köçəri. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild, Bakı, «Avrasiya-press», 2005, səh.45

¹⁵ Mirzə İbrahimov. Xəlqilik və realizm cəhətdən. Bakı, Azərənşr, 1961, səh.115-116

¹⁶ Məhəmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, «Çinar-çap», 2003, səh.318

¹⁷ Məhəmməd Arif. Sənətkar qocalmır. Bakı, «Yazıçı», 1980, səh.62

¹⁸ Mikayıl Rafi. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, APL-nin nəşriyyatı, 1958, səh.8

¹⁹ Mir Cəlil, Pənəh Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, «Maarif», 1972, səh.14-15

²⁰ Ədəbiyyatşünaslığın əsasları (müəlliflər kollektivi). Bakı, Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyat Nəşriyyatı, Bakı, 1963, səh.24

²¹ Şəmistan Mikayılov. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, «Maarif», 1996, səh.4

²² Cavad Heyət. Ədəbiyyatşünaslıq. Bax. «Elm», 1996, səh.18

düşüncəsinin məhsulu olan bu qəbil fikirlərdən yaradıcı şəkildə faydalanmışlar. Klassik ədəbiyyatda söz-sənət haqqında deyilənlər elmi ədəbiyyatşünaslıqda ədəbiyyatın tərifinin formalaşdırılması üçün hazırlıq mərhələsi sayıla bilər.

2) Dünya xalqlarının və Azərbaycanın görkəmli alimlərinin əsərlərindəki ədəbiyyata dair qiymətli mülahizələr də ədəbiyyatın elmi-nəzəri tərifinin yaradılması üçün baza funksiyasını yerinə yetirmişdir. Yer üzündə ədəbiyyatşünaslıq elminin babası kimi qəbul olunmuş qədim yunan mütəfəkkiri Aristotelin məşhur «Poetika» əsəri əslində bədii ədəbiyyata, söz yaradıcılığına həsr olunmuş ən möhtəşəm elmi abidədir. «Poetika» ifadəsi geniş mənada ədəbiyyatşünaslıq anlayışına ekvivalentdir, daha konkret desək, ədəbiyyatşünaslığın sinonimi mənasında işlədilmişdir. Və Aristotel ədəbiyyatı təqlidin əks-sədəsi hesab etmiş, bədii yaradıcılıq sənətini «təqlidi sənət»⁶ adlandırmış, bu təqlidin (Mimesis- İ.H.) «ritm, söz və harmoniyanın köməyi ilə başa gəldiyi»⁷ qənaətində olmuşdur. Orta əsrlərin ən görkəmli ədəbiyyat nəzəriyyəçisi sayılan Nikola Bualo-Depreo da «Poeziya sənəti» əsərini bütövlükdə bədii yaradıcılığa həsr etmiş, ədəbiyyatı «insanı dəyişdirən»⁸, «həyəcana gətirən»⁹, təhkiyəsi «yığcam», təsvirləri dəbdəbəli və zəngin olan, «zövq verən»¹⁰, sənət sahəsi kimi dəyərləndirmişdir. Görkəmli rus tənqidçisi V.Q.Belinskinin qənaətlərinə görə «ədəbiyyat incəsənətin ən yüksək növüdür»¹¹ «Ədəbiyyat... mənəvi aləmi tamamilə müəyyən plastik surətlər halında təşkil edir»¹²

Azərbaycan alimləri də ədəbiyyatı müxtəlif yönərdən elmi cəhətdən mənalandırmışlar. M.F. Axundzadə əsil ədəbiyyatı «həm məzmun gözəlliyinə, həm də ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm»¹³ kimi qiymətləndirmişdir. Firudinbəy Kəçərli doğru olaraq belə hesab edirdi ki, «ədəbiyyatın bünövrəsi və təkyəgahı sözdür... Söz olmasaydı, əlbəttə, ədəbiyyat dəxi olmazdı»¹⁴. Mirzə İbrahimov «ədəbiyyatın ən böyük əsərləri, ən güclü xarakterləri bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə yaradılmışdır»¹⁵ qənaətində olmuşdur. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərova görə ədəbiyyat «gözəl sənətdir»¹⁶. Məmməd Arifin fikrincə «ədəbiyyat ... ictimai şüurun elə spesifik formasıdır ki, orada sənətkarlardan həyatı düzgün əks etdirməklə bərabər, onu dərinləndirən təhlil etmək, ona yüksək mövqedən qiymət vermək tələb olunur»¹⁷

Son yarım əsrdən artıq bir dövrdə Azərbaycanda meydana çıxmış «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» dərsləklərində ədəbiyyatın tərfi mənasında iki cəhətə xüsusi diqqət yetirilmişdir. 1. Ədəbiyyat söz sənətidir. 2. Ədəbiyyat həyatın güzgüsüdür. Bundan başqa, ədəbiyyatın obrazlı düşüncənin ifadəsi olması, tərbiyəvi əhəmiyyət daşıması da müxtəlif dərsləklərdə qeyd edilmişdir. Əslində bütün bu deyilənlər ədəbiyyatın ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini əks etdirmək imkanlarına malik olan əsas prinsiplərdir. Lakin ədəbiyyatın tərfini müəyyən etmək üçün bu yaradıcılıq sahəsinin özünəməxsus keyfiyyətlərini sadalamaq yox, onların ən zərurilərini məntiqi şəkildə birləşdirmək, ümumiləşmiş qaydada ifadə etmək lazımdır. Bu

cəhətdən «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» adlanan dərsləklərdə az da olsa tərif formasında ifadə olunan mülahizələr də mövcuddur. Məsələn, görkəmli ədəbiyyatşünas Mikayıl Rəfilov ədəbiyyata aşağıdakı kimi tərif vermişdir: «Ədəbiyyat bədii söz, bədii surətlər vasitəsilə insan həyatını və təbiəti təsvir edən yaradıcılığa, xüsusi bir sənət növünə deyirlər»¹⁸. Professor Cəfər Xəndanov «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» dərslərində «Ədəbiyyat nədir?» sualına müxtəlif yönərdən cavab və şərhlər verilsə də son nəticədə ədəbiyyat anlayışı tərif səviyyəsində ümumiləşdirilməmişdir. Mir Cəlal Paşayevlə Pənah Xəlilovun «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» dərslərində ədəbiyyatın əsas mahiyyətini mənalandıran «bədii ədəbiyyatın, ümumiyyətlə sənətin xüsusiyyəti, başqa məfkurələrdən ayrılan cəhəti obrazlılıqdır... Bədii əsər həyatın, ictimai varlığın inikasıdır... Əsər surətlər aləmidir»¹⁹ - kimi obyektiv fikirlər mövcuddur. Müəlliflər kollektivi tərəfindən hazırlanmış «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» dərslərində isə ədəbiyyatın məfkurənin bir forması olmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir: «Bədii ədəbiyyat məfkurəsinin spesifik bir forması olaraq, hər şeydən əvvəl, varlığı, həyatı, ictimai inkişafı əks etdirir»²⁰. Orta məktəblər üçün «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» dərslərində ədəbiyyatın mahiyyəti «bədii ədəbiyyat dedikdə həyatın, varlığın obrazlı inkişafı nəzərdə tutulur»²¹- qənaəti ilə öz əksini tapmışdır. Doktor Cavad Heyətə görə «Ədəbiyyat düşüncə, duyğu və xəyalların söz və yazı ilə gözəl və təsirli bir şəkildə ifadə sənətidir»²²

Göründüyü kimi, əksər «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» dərsləklərində daha çox ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinin təqdim və izah olunmasına üstünlük qazanmışdır. Bəzi dərsləklərimizdəki «məfkurə» sözü müəyyən mənada ədəbiyyatın ideologiya ilə əlaqələndirilməsi meylinin ifadəsidir ki, bu da vaxtilə keçmiş sovet cəmiyyətinin tələblərindən irəli gəlmişdir. Tərif və izahlardakı məfkurə anlayışı konkret bir dövrə əhatə edən zamanın izidir.

Diqqətlə fikir verilsə, əslində «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi», «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» dərsləklərində ədəbiyyatın əsas prinsipləri, digər yaradıcılıq sahələrindən fərqi ətrafında xeyli fikirlər və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Lakin XX əsrin 50-70-ci illərində, təxminən yarım əsr bundan əvvəl meydana çıxmış həmin fikirlərin bir çoxu zamanın dəyişməsi, elmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müəyyən dərəcədə dəyişmiş, yaxud köhnəlmişdir. İkinci isə, təriflər və ya tərifsayığı fikirlər müəyyən olunarkən ədəbiyyata dair təməl xüsusiyyətlər ayrılıb seçilməmiş, bəzi hallarda seçilsə belə, tərif şəklində ifadə olunmamışdır. Bütün bunlara görə hazırda, müstəqillik dövründə, müstəqillik işığında ədəbiyyatın əhatəli, əsaslı tərfini formalaşdırmaq zəruri məsələlərdən biri kimi qarşıda durur. Abbas Hacıyevin «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» (1999) və Rafiq Yusifovun «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» (2001) dərsləklərində bədii ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinin ideologiyadan uzaq şəkildə, elmi səviyyədə dəyərləndirilməsi bu prosesin obyektiv istiqamətdə inkişaf etməkdə olduğunu göstərir.

Fikrimizcə, ədəbiyyata veriləcək tərifdə onun bütün xüsusiyyətlərini

«HACI QARA» PYESİNƏ YENİ BAXIŞ

Aydın DADAŞOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

1850-55-ci illərdə yazdığı altı komediya ilə Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə realist dramaturgiyanın əsasını qoymuş M.F.Axundzadə xeyirlə şərin mübarizəsini məişət zəminindən geniş ictimai mühitə çıxarmışdır. Dərin fəlsəfi fikrin əsasını qoymuş Axundzadənin dramaturgiyası ondan sonra gələn müəlliflər üçün mötəbər mənbə, məktəb rolunu oynamışdır.

Şərqi ilk maarifçi-demokratı M.F.Axundzadənin yazdığı pyeslər türk təfəkkürünün sənət ekvivalenti sayılan xalq-meydan oyunlarının, islami dəyərləri ödəyən çətin tamaşalarının və klassik yunan dramaturgiyasının estetikasını özündə birləşdirən qiymətli nümunələr oldu. Bu komediyaların ən mükəmməli sayılan "Hacı Qara" isə dramaturji struktur baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

1852-ci ildə qaçaqmalçılıq problemləri ilə məşğul olan polkovnik Meyerin tərcüməçisi kimi bir müddət İran sərhəddində olmuş Axundzadənin görüklərinə dostu Qasım bəy Zakirin haqqında danışdığı Ağcabədi sövdəgəri Hacı Qara ilə bağlı süjet xəttini əlavə etməklə yaratdığı bu əsər yüksək bədii dəyərli ilə seçildiyindən bütün dövrlərdə öz müasirliyini qoruyub saxlayır. Əli Sultanlının yazdığı kimi: " "Hacı Qara" həyat həqiqətlərini dərinlən əhatə etməsi, bədii keyfiyyəti, dramaturji quruluş etibarilə M.F.Axundzadənin və eyi zamanda Azərbaycan komediyasının şah əsəridir. Azərbaycan peşəkar teatr tarixi də "Hacı Qara" tamaşası ilə başlamışdır. (Ə.Sultanlı, Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. B., 1964, səh.113). "Sərgüzəşti mərdi xəsis" ("Hacı Qara") əsərinin ilk epizodu məhz dövrdən, zamanədən şikayətlənən Heydər bəyin dilindən belə başlanır: "Pərvərdigara, bu necə əsərdir? Bu necə zamanədir?" (M.F.Axundzadə. Bədii və fəlsəfi əsərləri. B., 1987, səh.95). İlk kəlmələrindən: "Allah kəssin belə bazarı! Belə alış-verişi!" deyən Hacı Qara da bazarının kasadlığında zamanəni suçlayır. Axundzadə personajların daxili aləminə nüfuz etməklə yanaşı, ziddiyyətlərin bədii şəkildə cəmlənməsini yüksək səviyyədə həyata keçirə bildirdi.

İdeyanın açılmasında əsas məsələ keçmiş həyatdan üzülmə dinamikasında gələcək nəslin simvoluna çevrilən Heydər bəylə Sonanın ədəbiyyat kontekstində nəzərdən keçirilməsidir. Sırtına qanunlarla müşayiət olunan süni reallığın mücərrəd gələcək üzərinə kölgə salması dialektik zəmində dramaturji strukturun özülünü yaradır. Tədqiqatçı Şükufə Mirzəyevanın yazdığı kimi: "Gerçəkliyin əksi məsələsinə Axundov dəyişən və inkişaf edən gerçəklik meyarından baxırdı" (Ş.Mirzəyeva, M.F.Axundzadə. B., 1962, səh.132). "Hacı Qara"da bəy zümərəsindən olan Heydər bəylə onun dostlarının Hacı Qarayla, bu sövdəgərin öz nöqəti Kərəməli ilə sinfi, erməni və tatarlar arasında milli, bütövlükdə məzlum yelilərlə işğalçı gəlmə ruslar arasında qlobal ziddiyyəti təqdim olunur. Zorakılıq hesabına dünyanın yenidən

əks etdirmək mümkün deyildir. O halda həmin tərifi uzun-uzadı olub, tərifi yaradıcılığı üçün zəruri şərtlərdən olan ümumiləşmiş xarakter daşıya bilmək imkanlarını itirir. Bizi görə hazırda ədəbiyyata veriləcək tərifi də bu yaradıcılıq sahəsinin çoxsaylı xüsusiyyətlərinin hamısı deyil, əsas, ən zəruri, təməl prinsipləri özünün elmi-nəzəri ifadəsini tapmalıdır. Bu baxımdan indiki halda ədəbiyyata aşağıdakı kimi tərifi vermək daha münaşib sayıla bilər:

Ədəbiyyat həyatı bədii lövhələr və surətlər vasitəsilə, ümumiləşmiş və fərdiləşmiş şəkildə əks etdirən, estetik-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan söz sənətidir. Bu tərifi formatını bir qədər də dəyişib, dəqiq elmlərdəki təriflərə uyğun olaraq belə də ifadə etmək olar:

Ədəbiyyat həyatı bədii lövhələr və surətlər vasitəsilə, ümumiləşmiş və fərdiləşmiş şəkildə əks etdirən, estetik-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan söz sənətinə deyilir. Bu tərifi ədəbiyyatın aşağıdakı təməl xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır: Ədəbiyyat həyatı əks etdirir, yəni həyatın güzgüsüdür; Ədəbiyyat həyatı bədii şəkildə, lövhələr və surətlərlə mənalandırır; Ədəbiyyat həyatı ümumiləşdirilmiş surətdə əks etdirmək imkanlarına malikdir. Bədii ümumiləşdirmə ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərindəndir. Lakin sənətkarın yaradıcılıq fərdiliyi, yaxud həyat hadisələrinin və ya obrazların fərdiləşdirilmiş şəkildə təsviri, inikası, tərənnümü olmadan da əsil ədəbiyyatı təsvir etmək çətindir. Ona görə də ümumiləşdirmə ilə yanaşı, fərdiləşmə də ədəbiyyatın təməl prinsiplərindən biri kimi tərifi də mütləq təmsil olunmalıdır. Ədəbiyyatın ifadə vasitələrinin söz olması onu həm incəsənətin digər növlərindən fərqləndirir, həm də özünəməxsusluğunu meydana qoyur. Bu mənada ədəbiyyatın həyatı söz vasitəsi ilə ifadə etməsi məsələsi olmadan da ədəbiyyata aid tərifi təsvir etmək mümkün olmaz. Tərifi «söz sənəti» ifadəsi ən azı iki mənəni ifadə edir: 1. **Ədəbiyyat** elm deyildir, **sənətdir**. 2. **Ədəbiyyat** həyatı sənət səviyyəsində, obrazlı vasitələrlə əks etdirir. Buradakı əks etdirmə anlayışını Aristoteldən gəlmə mimesis –təqlid etmək mənasında da başa düşmək olar. Nəhayət, tərifi nəzərə çarpdırılan tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmaq prinsipi ədəbiyyatın başlıca qayəsini, izlədiyi məqsədi, fəlsəfəsini özündə cəmləşdirir. Tərifi «estetik» ifadəsi ədəbiyyatın tərbiyəvilikdən də geniş olan və ya onu tamamlayan gözəllik, bədii zövq, nəəcilik, zəriflik və sair kimi qayələri izlədiyini də əks etdirir.

Bəlaliklə, təqdim olunan tərifi ədəbiyyatın ən əsas xüsusiyyətləri, təməl şərtləri, özünəməxsusluğu yığcam və ümumiləşmiş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu tərifi, eyni zamanda, indiyədək ədəbiyyatla əlaqədar olaraq klassik ədəbiyyatda, elmi fikirdə, dərslərdə səslənən əsas, ən əhəmiyyətli fikirlər bu və ya digər tərzdə nəzərə alınmışdır. Buna baxmayaraq, bu, mütləq, dəyişməz tərifi deyildir. Elmi-nəzəri təfəkkürün inkişafı, fərqli yanaşma üsulu qeyd olunan tərifi yeni əlavələrlə daha da zənginləşdirə, yaxud konkretləşdirə bilər. Bununla belə, indiki halda təqdim edilən tərifi ədəbiyyatın mahiyyətini, ana xətlərini başa düşməyə, dəyərləndirməyə münaşib imkan yaradır.

Əsələşdürülməsi fonunda cərəyan edən hadisəlilik bütöv bir epoxanın portretini yaradır. Və bu proses o dövrdə artıq Avropada formalaşmaqda olan azadlıq ideyasının və insan haqlarının təsirindən doğan milli təfəkkürün oyanışını, demokratişmin formalaşmasının təsdiqi kimi müəllifin fərdi üslubunun rüşeymləri hesabına bu günümüzdə də yeni mənalər kəşb edə bilər. Professor Yaşar Qarayevın yazdığı kimi: "Azərbaycanda bədii tərəqqinin Axundzadə mərhələsində kəşb etdiyi yeni keyfiyyət milliliklə və realizmlə yanaşı bir də haqqı demokratişm idi" (Y.Qarayev. Tarix yaxından və uzaqdan. B., 1996, səh.234). məhz demokratişm əsərlərdə bəşəriyyətin və humanizmin önə çəkilməsinə şərait yaradaraq dövlətin ideoloji diqtəsindən yüksəkdə saxlayıb onların dünyəviliyinə şərait yaratdı. Unutmaq olmaz ki, Tiflisdə Axundzadə ilə bir məktəbdə dərş demiş və dostluq etmiş erməni ədəbiyyatının və ədəbi dillərin banisi Xaçatur Abov 1841-ci ildə yazdığı "Ermənistan yaralan" romanı Rusiyanın dövlət sifarişinə və strateji ideyalarna xidmət göstərən bir əsər idi. Axundzadə əsərlərinin demokratişmi onların coğrafi mənzərəsini də genişləndirərək dünyəvi problemləri əhatə etməklə yanaşı, bütün dövrlərdə müasirliyinin qorunmasına təminat yaradır.

"Hacı Qara" əsərində çəkilən əsas global problemlərdən biri də qadınlarla bağılıdır. Keçmişində bir gün görməmiş, qadın hüquqsuzluğu şəraitində gənliliyində cansıxıcı bir həyat keçirən Sonanın ər evində səadətə qovuşacağını zənn etməsi və onun yeganə pənahı olan Heydər bəyin tutulacağı təqdirdə özünün də məhv ola biləcəyi ehtimalı bu personajın faciəviliyini göstərir. Professor C.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi: "Sona komediya daxili bir mənə, işıq gətirir. Sona surətinin qüvvətləndirilməsi hesabına toy xərci tapmayan və nişanlısını götürüb qaçmağı şəninə sığışdırmayan Heydər bəyin mənavi sönüklüyü, onun fəaliyyətinin biyabırçı və səmərəsiz mahiyyəti komediya bu qədər aşkar şəkildə meydana çıxır" (C.Cəfərov. Əsərləri I cild, B., 1968, səh.62). sona haqqında qeydlərdən fərqli olaraq tədqiqatçının əsərdə Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş Cavanşir nəslinin oğlu kimi təqdim olunan Heydər bəy barədəki qənaətinə yenidən nəzarətə yetirilməsi tələb olunur. Əslində dünyanın qırx dövlətinin yaradıcısı hesab olunan Çingizxana qədər gedib çıxan Cavanşirlər nəslinin davamçısı kimi təqdim olunan Heydər bəyin dramasına çevrilən elementlər onun səcərə və şəxsi məziyyətlərindəki qüsurlardan deyil, süni yollarla təzahür edən keçid dövrünün eybəcərliyindən irəli gəlir. Keçmişin "karvan çapan, ordu dağıdan", vurub-tutan oğlu Heydər bəyin indi "dana-doluq oğrusu"na çevrilməsi, gələcəyin əkinçisi, taciri, məmurı ola bilməməsi son nəticədə onu məhz bu dövrənin gərđişinin günahsız qurbanına döndərir. Heydər bəyin: "Ərz elədim ki, naçalnik heç vaxt Cavanşirdən kətançı və kümçü görünməyib" (səh.96) söyləməsi əslində bir çox sosrealizm tədqiqatçılarının qeyd etdiyi kimi fiziki əməyə xor baxmaqdan irəli gəlir. Kərəməliyə "Doğrusunu de, yoxsa dərinə soyaram" (səh.125) deyən naçalnikin Heydər bəylə hörmətlə davranması yüksək təbəqəyə aid olanların milli azadlıq ideyasına qarşı ehtiyatlılığından irəli gəlir.

Əsərdə personajların əməli fəaliyyət məqsədini özünəməxsus dəqiqliklə ifadə edən Əli Sultanlı dramaturji strukturda onların qarşılıqlı əlaqəsi barədə

yazır: "Heydər bəyin yeganə həyat ehtirası öz nişanlısına, Sonaya çatmaqdır. Hacı Qaranın ehtirası pul yığmaq, varlanmaqdır; çar məmurlarının ehtirası dövlət qarşısında qulluq göstərməkdir; kəndlilərin ehtirası zəhmət çəkiş açlıq qorxusundan xilas olmaqdır" (Ə.Sultanlı. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. B., 1964, səh.114). göründüyü kimi əsərdə müxtəlif mənafeələrin toqquşmasından yaranan hadisəlilik prinsipi mükəmməl dramaturji ziddiyyətin əsasında durur. Komediyaadakı əsas dramaturji hadisələrin hərəkətverici qüvvəsi isə pul qazanmaq tələbatından doğur. Odur ki, mübarizənin mərkəzində dayanan pul gözə görünməsə də, dramaturji hadisəlilik prinsipinin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Bu məqamı böyük həssaslıqla tutmuş professor Feyzulla Qasımzadənin yazdığı kimi: "Sərgüzaştı mərdi xəsis" komediyasında dramatik konflikt iki əsas hadisə üzərində inkişaf edir. Bunlardan biri Heydər bəyin pul tapıb öz nişanlısı Sona xanımla evlənmək istəməsi, digəri isə Hacı Qaranın bazar kasadlığından çəkdiyi yüz manat zərəri doldurmaq üçün qaçaq mal alverinə getməsidir. (F.Qasımzadə. M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığı. B., 1962, səh.182). Heydər bəyin Sonaya qovuşmasına və Hacı Qaranın müflislikdən xilas olmasına əsas səbəb də yalnız pulun yoxluğuudur. Çar Rusiyanın müstəmləkə siyasətinin tətbiqi Heydər bəyin və Hacı Qaranın pulsuzluğuna səbəb olan əsas faktor kimi diqqətə cəlb edir. Bu yeni siyasətin bütöv bir xalqı ikiyə bölən siyasi amilləri əsərin sonunda göründüyü kimi Heydər bəyi manqurtlaşdırır, iqtisadi qadağaları isə hadisələrin əvvəlindən məlum olduğu kimi Hacı Qaranı müflis edirdi. Bəylər getdikdən sonra Ağcabədi sövdəgərinin dilindən səslənən: "Deyirlər firəng malı satma, sövdəgərlik edirsən qızılbaş, rus malı al-sat, mən başıma nə kül töküüm. Qızılbaş və rus malı bəs niyə satılır?" (səh.106) sözləri tacirin gəlir gətirən malı sevdiiyinin təsdiqi ilə yanaşı, dövrün iqtisadi siyasətindən iflasa uğrayan ticarətin vəziyyətini konkret faktlarla təqdim edir.

Əsərin komediya janrı üzrə istiqamətlənməsində Səfər bəylə bağılı dialoq olduqca əhəmiyyətlidir. Xüsusən: "Hacı, mal tutanlar bilmirsən necə hiyləgərdirlər. Yasovul-qarovul libasında adamın gözünə görünmərlər. Görürsən ki, bəzi vaxt ya palanlı at, ya eşşək minib, bəzi vaxt piyada, yaraqsız-əsbabsız qabağına rast gəlirlər, nə biləsən, deyirsən ki, fəqir yoldan ötdür. Elə ki, qapaqap yavuqlaşanda, yaraq-əsbab bilmirsən ki, haradan tapıldı. Dəxi əl açmağa imkan olmur; soyurlar, hər nəyin var aparırlar" (səh.108), deyən Səfər bəyin dialoqu erməni əkinçiləri ilə qarşılaşmada Hacı Qaranı "şücaət göstərməyə" təhrək edən əməli kimi əsərin komediya istiqamətində inkişafında həlledici rol oynayır. Məhz komediyanın janr təyinatı əsərdə əmtəə-mal dövriyyəsinin qarşısına sədd çəkən sərhəd gömrük problemlərini kəskin boyalarla təqdim edir. Rusun silistinin dözülməzliyi: "onların qılınc tufəngi o qədər məni qorxutmur ki, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır" – deyən Hacı Qaranın etirafı olduqca inandırıcı səslənir. Nəinki sərhəd keçməyin və hətta, qonşu rayona belə icazəsiz getməyin qadağa olunduğu: "Mən bir yol burdan Səlyana biletsiz getmişdim, murov o qədər döydürdü ki, indi də ağrısı yadımdan çıxmayıbdır" kimi Kərəməlinin sözləri

Çarizm məmurları tərəfindən tətbiq olunan feodal cəza mexanizminin amansızlığını eyni şəkildə göstərir. "Urusun silisti belə tez qurtarmaz, taxılıma kim yığacaq, xırmanımızı kim döyəcək" – deyən erməni kəndlilərinin də açıq münasibəti sivil hüquq normalarının olmadığını təsdiq edir.

Məlumdur ki, xeyir-şər qarşıdurmalarında şər mütəmadiyə gətirən komik münasibət öz eyni dərk edib ona gülə bilməyi formalaşdırır. Hacı Qara əsərində feodal əxlaq ilə kapitalist münasibətləri sisteminin qarşıdurması cəmiyyətdəki kəskin komik məqamları meydana çıxarır. Qafqaz Cənubunun məmuru kimi Axundzadə süjet xəttində sərhəd pozan qaçaqmalçılara tətbiq olunan cəza mexanizminin aşkarlanmasına toxunsa da, əsas dramaturji hadisə daha dərin sosioloji ziddiyyətlərin qarşıdurmasını əks etdirir. Bu prosesdə yerli sosial zümrələrin həyat tərzi və adət-ənənələri ilə gəlmə mütəmliyə siyasətinin inzibati qanunlar sistemi üz-üzə gəlir.

Ruslarla dini əlaqə və strateji maraq hesabına vəzifə tutmuş ermənilər dramaturji strukturda yeni realist boyalarla təqdim olunur.

Ohan (ermənilərin yüzbaşı) – "Qoçqum Sərkis, qoçqum Karapet, qoçqum Qəhrəman, siz mənim yanımda durun, qabaqda tufənglərinizi hazır edin, mən havaxt deyərəm, o saatda atın, vurun!" – deyir; "Sərkis, muğayat ol, muğayat ol! Allah qoysa bu yüklərdən adama əlli manatdan artıq bəxşeyiş yetişəcək!".

Sərkis: A yüzbaşı, elə hamı yüklərini alacaqsan?

Ohan: Allah bilir ki, xurcunlarımdak alacağam!

Sərkis: A yüzbaşı, yazıq deyillərmə? Hər necə olsa axır qarabağlıdır. Biz onların tərəfini saxlamasaq kim saxlayacaq? Gənə gərək bir zad özlərinə qoyaq qalsın; yoxsa bəd dua yiyəsi olluq.

Ohan: Oğlan, nə danışsən, tərəf saxlamaq bizə düşübdür? Tərəf saxlasan, qarabağlılığımı gözlətsən, bəd duadan qorxsan, qulluq yaraşdırma bilməzsən.

Ohan: Sərkis, Karapet, Qəhrəman, dönün qayıdın balam! Bunlardan qan iyisi gəlir! Sərkis yerə düşmüş papağını götürmək istərkən belə Ohan yüzbaşının "A gədə, Sərkis, bu yana dön, bizi qana çalxama!" – deməsi bayaqdan özünün əsl mahiyyəti olan qəddarlığını göstərən personajın başqa bir sifətini – qorxaqlığını əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Sərkis: Yüzbaşı, papağın düşübdür, qoy əyilim götürüm.

Ohanın – "A gədə, qoy gəl, qoy qalsın" cavabını verməsi çətin məqamda qeyrət simvolu sayılan papaqdan belə keçilməsini göstərərək erməni xislətini açmaqla yanaşı, dramaturji strukturda komizmi də güvvələndirir.

Obyektiv gerçəkliyin təqdimatında naçalnikin münasibətindən ustalıqla istifadə olunması müəllif mövqeyinin təsdiqində də həlledici rol oynayır.

Ohan yüzbaşı – "Başına dönüm, quldur həmişə tataran olur. Bizlərdən heç vaxt quldur olmaz." – dedikdə naçalnik "Kəs səsin, bu sizin doğruluğunuzdan deyil. Ondan ötrü ki, cürət edə bilmirsiniz və bacarmırsınız!" – cavabını verməklə ermənilərin qorxaqlığını bir daha təsdiq edir. Və torpaqlarımızın erməni təcavüzünə məruz qaldığı bir şəraitdə bu

problemin hərbi yolla həll edilməsinin mümkünlüyünə təkan verməklə yanaşı, bələdiyyələrin güc, zəfər meydanında deyil, böyük dövlətlərin siyasi maraq dairəsi müstəvisində həll olunduğunun təsdiqinə çevrilməklə faciəvilik yaradır.

Zahirən ədalətli məmur kimi təqdim olunan qəza naçalnikinin psixoloji təqdimatı da çoxçalarlıdır. Naçalnikin "allah yazığı gəlir bu biçarələri bir-birindən ayırmağa. Görəsən mən bu işi yuxarı bildirəndə buları zamana vermək olarmı?" deməsi yeni bir tezisi ortaya atır. "Padşahın əmrindən çıxmaq allahın əmrindən çıxmaq kimidir" deməklə çar və allah naminə dövlətə sdaqətin təqin olunması mütəmliyə psixologiyasının diqtəsinə çevrilir. Əslində yerlərdə çar üsul-idarəsinin iradəsinə həyata keçirən məmurun qanunluğu deyil, mütlük təbliğ edən öyüd nəsihəti önə çəkməsi onun emosionallığıyla yox, dövlətin Pyotrun "Parçala və hökm sür" vəsiyyəti üzərində qurulan strateji mənafeyini qoruması ilə bağlıdır. Bu böyük missiyanın fonunda kiçik qanun icraçıların – yasovulların soyğunçuluğu belə əhəmiyyətsiz görünür.

Heydər bəyin və dostlarının çətin məqamda Dağıstanda padşahın düşmənləri ilə vuruşmağa belə hazır olmaları onların ideyasızlığı kimi təzahür edir. Şübhəsiz ki, 1852-ci ilin mayında Şəki yaxınlığında qarabağlı erməni yasovulların tərəfindən qətlə yetirilmiş xalq qəhrəmanı Hacı Muradın məhvi də həmin dövrün hadisəsi idi. Digər xalqların torpaq azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxdıqları bir zamanda bizim bəylərin onların üzərinə getməyə hazır olduqlarını bildirməsi dövrün bir başqa global ziddiyyətini təqdim edir.

Global düşüncə tərzinə malik M.F.Axundzadə bu problemi də önə çəkməklə ideyasız personajın daxilindəki, onun psixoloji almindəki dekradatsiyanı açmaqla yanaşı, dövrün real mənzərəsini yaradır. Bununla belə əsərdə hətta müəllif fikrinin Heydər bəyin dilindən səslənməsi bu personaja dərin rəğbət göstəricisidir. Açıq və doğru danışan Heydər bəylə söhbətində həddini aşmayan naçalnik – "Heydər bəy, əgərçi quldurluq cəhətdən sən təqsirin yoxdur, amma, çün paşburtsuz sərhəddən o taya keçib qaçaq mal gətirib murov göndərən qırqovulların üstünə qılınc və tufəng çəkibsiniz, zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam" – dedikdə dünən toyu olub guya xoşbəxt olmuş biçarə Sonanın naçalnikə yalvarışlarına dözməyən Heydər bəyin "Naçalnik, mən hazırım ki, bu təqsirimi öz qanım ilə Dağıstanda padşahın düşmənlərinin qabağında" (səh.126) sözlərindən sonra Əsgər bəyin də düşmən qabağında qılınc çalmağa hazır olduqlarını söyləməsi, mütlük və kölə psixologiyasına malik ideyasız fərdlərin var olub həyat sürmək naminə işğalçı ordu ilə azadlıq mübarizəsi aparan digər xalqların oğullarına qarşı vuruşmağa can atmaları, onları vətəndaşlıq hissələrini itirmiş və manqurtlaşmış şəxslərə çevirir. Gələcəkdə yaranacaq tamaşaların rejissor yozumunda mətnin yeni kontekstdə təqdimatı hesabına Heydər bəyin bu fikrinin ironiyaya çevrilməsi də mümkündür.

Finalda malları əlindən çıxmış Hacı Qaranın – "Başına dönüm naçalnik, murovun yasovulları məni tutanda cibimdən yarım abbasımı çıxardılar, buyur versinlər" – deməsi də uzun zaman tədqiqatçılar tərəfindən xəsisliyin

göstəricisi kimi təqdim olunsada Axundov bu həlledici məqamda öz personajını karikaturaya çevirməzdi. Diqqətlə epizodu nəzərdən keçirməklə Hacı Qaranın xırdaçı bir sövdəgər düşüncəsi ilə öz haqqını tələb etməsini görmək çətin deyil. Onun bu tələbindən sonra naçalnikin murova ömr edərək "Buyur bu saatda bunun pulunu versinlər! Yasovulların gərək belə əməlləri tərk ola" söyləməsi də onu təsdiq edir ki, müəllifin əsas məqsədi çar üsul-dairəsinin iç üzünü açib göstərməklə komizmi daha dərin qatlarda nümayiş etdirməkdir. Bu komizmin təqdimatında satiranın imkanlarından geniş istifadə müəllif təxəyyülünün hüdudsuzluğunun göstəricisidir. Əsərdə satiranın təbiqini dəyərləndirən akademik Məmməd Arifin "Axundov feodalizm quruluşunun insan təbiətində əmələ gətirdiyi pis xasiyyətləri itaətkarlığı, cəhaləti və sayırəni tənqid etmək üçün satiranı kəskin bir silah seçmişdi" (Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. III cild. B., 1970, səh.11) sözləri də dövrün tələbindən irəli gəlidiyi üçün birmənalı qarşılanmalıdır. Çünki, əslində hər hansı bir pis xasiyyət, itaətkarlıq və cəhalət təqdim olunan ədəbi materialda feodalizmin qüsurları kimi kəskin satira atəşinə tutulmur. Sosrealizm prizmasından belə görünən bu məsələ əslində daha mürəkkəb dramaturji struktur daxilində əsas problem sayıla bilməzdi. Axundovun Mikrtıç və Arakel kimi zəhmətkeş erməni kəndlilərinə rəğbətə önə çəkilməsi və hətta, "Komediyanın gücü və daxili optimizmi də əməyin həqiqi bir iksir kimi tərənnüm etməsindədir" (C.Cəfərov. Dramaturgiya və teatr. B., 1968, səh.77) fikri əməyin tərənnümünü önə çəkən sosrealist tənqidin tələbi kimi qəbul olunmalıdır. Əksər tədqiqatçıların "Hacı Qara"nın təhlilini sosioloji araşdırma müstəvisində həyata keçirmələri bir sıra nəzəri problemlərin diqqətdən kənar qalmasına səbəb olmuşdur.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, sosrealizmdən əvvəlki maarifçi tənqidimizin parlaq müəlliflərindən biri olan Əhməd bəy Ağə oğlunun da bu əsərə münasibəti birmənalı deyildi. "Kaspi qəzetinin 1898-ci il 246-cı sayındakı "Ümumiyyətlə Axundovun komediyalarının müvəffəqiyyəti müəllifin özünün bəzi xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Başqa əsərləri kimi "Hacı Qara"nı da ciddi mənada komediya adlandırmaq olmaz. Onlarda nə tip var, nə də ictimai və psixoloji təhlil. Bu hər şeydən əvvəl adi farsdır" (K.Talıbzadə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. B., 1984, səh.274) fikirləri əslində M.F.Axundzadə ənənələrindən bəhrələnməklə yanaşı, dünya dramaturgiyasına yaxından bələd olan Əhməd bəy Ağə oğlunun modernizmin nihilist metoduna uyğun olan "özünə və özünkülərə" yüksək tələbkarlığından irəli gəlirdi.

C.Cəfərov isə klassik dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundzadənin "Sərgüzaştı mərdi-xəsis" ("Hacı Qara") komediyasına münasibətini belə ifadə edir: " "Hacı Qara" Axundov dramaturgiyasının ən yüksək zirvəsi, realist komediyanın klassik nümunəsidir. Həsən bəy Zərdəbinin dediyinə görə, Axundov özü "Hacı Qara"nı komediyalarının ən yaxşısı hesab edirdi" (C.Cəfərov. Dramaturgiya və teatr. B. 1968, səh.59).

Böyük mütəffəkkirin anadan olmasının 115, vəfatının 50 illiyi münasibəti ilə bu komediya əsasında "Sona" (1927) kino ssenarisini işləyən C.Cabbarlı

pyesdə imperiya siyasətinin qabanq təsviri bərədə "M.F.Axundzadə haqqında" məqaləsində belə yazır: "Hacı Qara"da cənab rəis səxavətlə qaçaq malçını – taciri və qulduru – mülkədən əfv edir. Çünki o dövrün mütləqiyyət hakimiyyəti belə adamlara söykənirdi". Görünür, Cabbarlı ya oktyabr inqilabından sonrakı yeni dövrdə Rusiyanın imperiya siyasətindən əl çəkdiyinə inanmış, ya da ki, hələ ötən əsrdə M.F.Axundzadənin İran diplomati və yazıçısı Mirzə Mülküm Xana məktubunda yazdığı uzaqgörən tövsiyyəyə riayət etmişdir: "Müasirlər haqqında bəzi şeyləri yazıb intişar etdirmək təhlükəlidir. Xüsusilə, İran kimi bir ölkədə ki, fikir sahiblərinin əsərlərini çap etmək işinə hələ də mütləq azadlıq verilməmişdir. Bəs necə olsun? Mətləb çox ümüddür, yazılması çox vacibdir... Əlacı asandır. Hadisənin əmələ gəlməsi tarixini dövlətdə qayda-qanun olmayan Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin əsrinə, guya onun padşahlığı zamanında Əşrəf xan Ərəbistandan gəlir və o bələyə düçar olur. O halda heç kəs sənəin yaxanı tuta bilməyəcək və müasirlər də bu əhvalatdan öz hesablarını aparacaqlar" (səh.337). "Sənət həyata yol göstərməlidir" devizini qarşıya qoyan C.Cabbarlı "Hacı Qara" filminin ssenarisini yazarkən Axundovun realist maarifçiliyini davam etdirməklə sosialist həyatını dərk etmək istəyirdi. O, "Hacı Qara" əsərini dövrün ideoloji tələbi ilə müasirləşdirir. Heydər bəyi, yoxsul çoban Heydər bəy əvəz edir, varlılarla yoxsullar arasındakı sosial ədalətsizlik prinsipini dramaturji ziddiyyətə çevirir. O dövrün tənqidi Cabbarlının pyesdəki Heydər bəy obrazının tanınmaz dərəcədə dəyişdirildiyinin əleyhinə çıxır, onun zəifliyini və qeyri-həyatı olduğunu göstərirdi. Ancaq, ictimai mənşəyinə görə yoxsul təbəqədən olan, onların problemlərini anlayan Cabbarlı fəhlə-kəndli hakimiyyəti qurucularının bədii əsər qəhrəmanları ola biləcəyinə inanırdı. Professor Cəfər Xəndanın yazdığı kimi: "İlk əsərlərindəki müləhizələrinə görə ona elə gəlirdi ki, guya varlılar-yoxsullar, zalımlar-məzlumlar kimi sinfi ictimai fərqlərin əsl səbəbi insanın fitrətindədir. Odur ki, gənc yazıçı zalımları ədalətli olmağa çağırır, varlıları yoxsullara kömək etməyə dəvət edir və bu yolla insanların islah olacağına inanır (maarifçilik prinsipi. – A.D.). Yaxşılığa yamanlıq edənələr, səmimi məhəbbəti tapdalayanlar haqqında düşünərkən Cabbarlı belə bir nöqtəyə gəlir ki, ədalətsizlik insanın özündədir, onu təlim yoluyla düzəltmək mümkündür. Aydın məsələdir ki, həyatı idrak işindəki bu yalnızlıq istənilən naticanı verə bilməzdi (tənqidin inqilab yoluna üstünlük verməsi göz qabağındadır. – A.D.) Məhz buna görə də arzu və istəklərinə çatmayan gənc ədəbdə bəzən ictimai məsələlərin həllindəki acizlikdən doğan bədbinlik əhval-ruhiyyəsi də nəzərə çarpır. O, həyata üsyan edir, kimsədə yaxşılıq görmür, ədalət divanı axtarır, həqiqəti görmək istəyir (tənqidi realizm prinsipləri. – A.D.)" (C.Xəndan. Cabbarlının həyat və yaradıcılıq yolu. B., 1954, səh.7). Fəhlə-kəndli diktaturasının maarifçiliyi və tənqidi realizmi belə təbət etdirdiyi sosrealizm metodu sənətkara azad yaradıcılıq imkanı verə bilməzdi. Bununla belə, "Hacı Qara" filminin ekranlara çıxması hesabına geniş tamaşaçı kütləsi Axundzadənin yaradıcılığı ilə qismən də olsa tanış oldu.

M.F.Axundzadə irsinin tədqiqatçıları arasında professor Feyzulla Qasımsadənin fikirlərini də nəzərdən keçirməklə bir sıra məqamları işıqlandırmaq mümkündür: "Əsərdə mərhəmətli və alicənab naçalnik öz hökumətinin siyasətini anlayan, oğru-əyiləri düz yola çıxaran ağıllı və ədalətli bir hakim kimi göstərilir. Əsərin belə bir sonluqla bitməsindən düşünmək olardı ki, Axundzadə naçalnikin simasında müsbət çar hakiminin tipini vermişdir. Lakin bu nəticəyə o zaman sonluqla bitməsindən əvvəlki qərar qərarı ilə mübarizədən ibarət olardı" (F.Qasımsadə. M.Axundzadənin həyat və yaradıcılığı B., 1962, səh.179) sözləri yeni dövrdə də müasir səslənən tədqiqatçı mülahizələrinin geniş miqyasını təsdiqləyir. Güman ki, zamanın ifrat təftişçiliyindən ehtiyat etmiş F.Qasımsadənin əsərin ideyasını naçalnikin çıxışında deyil, ictimai bələdlərdə, ümumləşdirmə və tipləşdirmə qüvvətilə yaradılan Hacı Qara – Heydər bəy surətləri ilə əlaqədə axtarmağı məsləhət görməsi və əsərin ideyasının dəqiq formalaşdırmağa meyl etməməsi də məhz sovet dövrünün tələbindən irəliləyən gələcək səbəblərlə bağlıdır.

Məzmunca arxetip komediya olan bu əsərin dramaturji strukturunda formaca yeni mahiyyət daşıyan sərgüzəşt janrının meydana çıxması zahirən sosial-siyasi deyil, şəxsi-psixoloji problemləri qabartmaqla senzurdan yan keçməyə də imkan verir. Və şübhəsiz ki, əsərin zahirən Rusiyanın dövlət mənafeyinə xidmət etməsi onun bugünkü gələcək çıxmasına şərait yaratmışdır.

Ümumiyyətlə isə M.F.Axundzadə yaradıcılığı dramaturgiya məktəbi, türk folklor ənənəsi, şəbih-misteriya teatrı, klassik yunan – Molyer komediyaları modelində özünü təsdiq etmişdir.

Bizim eradan əvvəl qədim Romada əmtəə pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq xəsislik, sələmçilik mövzusu dramaturgiyada öz əksini tapdı. 254-284-cü illərdə burada yaşayıb yaratmış, yüz otuz şeirlə yazılmış əsərin müəllifi Plavt Tit Maksiy qədim Yunan dramlarından epizodlar və fraqmentlər götürməklə kontamipasiya metodu ilə yazdığı komediyalarda ilk dəfə vokal nümunələrindən və küçə-meydan dilindən istifadə edərək həyatsevərlik, əyləncə ilə yanaşı, demokratizmi də nümayiş etdirə bildi. Dilixal "Küp" Xəzina əsərindəki personajla dünya dramaturgiyasında xəsis obrazının ilk müəllifi sayılır. Qədim zamanlardan fərqli olaraq intibah dövründə cəmiyyət üçün təhlükəyə çevrilə bilən pul münasibətləri Molyerin xəsis Qarpaqon obrazında meydana çıxdı. Onun 1668-ci ildə yazdığı "Xəsis" komediyası özünün psixologizmi və kəskin satirası ilə seçilir. Maarifçiliyin təşəkkül tapmadığı bir dövrdə pulun insana hakim kəsilməsi, insanın sağlam düşüncəsini itirməsi güllü hədəfinə çevrilir. Xəsisliyin təsviri dramaturji ziddiyyətin özünü belə arxa plana atdığından Qarpaqon istər-istəməz karikaturaya çevrilir. Ailənin deformasiyası, övladların ataya nifrəti və onu ələ salmaları kimi mənəvi problemlərin önə çəkilməsi əsərin ideyasında və dramaturji strukturunda öz həllini tapır.

Mövzunun xəsislik proqramı üzərində qurulması Bomaşenin 1773-cü ildə yazdığı "Siviliya bərbəri" pyesində də təkrarlanır. Müəllif özü əsərin əsas mövzusu haqqında yazır: "Himayəsindəki qıza vurulmuş qoca günü sabah

onunla evlənmək niyyətindədir. gənc oğlanın həmin gün daha cəld tərpənib qocanı qabaqlayaraq burnunun ucunda qızı alıb onun evində özünə qanunu arvad eləməsi. Budur mənim əsərimin əsası ki, onun üzərində faciə, drama və opera qurmaq olardı. Molyerin "Xəsis"i də bunun üzərində qurulmuşdu?" (Bomaşen. Dramaticheskie proizvedenie. M., 1971, səh.41). Bir-birlərini ürəkdən sevən cavanların kələkbaz nöqərlərin köməyi ilə xəsis qocanı kənarlaşdırıb vüsala yetmələri antik dövrdən bəri komediyaların dramaturji modelinin əsasında dururdu. Lakin gənc Rozinanın pullarına bənd olmuş xəsis qoca-doktor Bartolo sələflərindən fərqli olaraq ağıllı, bəc və fərasətli olduğundan, qraf Almavivanın və ona kömək edən kələkbaz Fiqaronun onunla bacarması çətinləşərək ziddiyyəti kəskinləşdirir. Sadəcə komik personaj olan Fiqaronun iki sevən gəncə köməyinə təkcə pula görə deyil, həmçinin onların münasibətinə rəğbətdən də irəliləyən gələcək, feodal mühitinə qarşı azad insan həyatiyyətinin qoyulması proqressiv dəyərləri önə çəkən müəllifin qələbəsidir. Digər tərəfdən yeni dövrün adamı olan Fiqaronun öz ağasına feodal mühitinə xas olan müti borc hissi artıq yoxdur.

"Siviliya bərbəri" komediyasının davamı olan "Fiqaronun evlənməsi" əsərində isə bu personajın mühitə bağlılığı "Fiqaronun evlənməsi" fəaliyyətdə olan inqilabdır (Bomaşen. Dramaticheskie proizvedenie. M., 1971, səh.21) yazan Napoleonun da nəzərindən qaçmamışdır.

Molyerin "Xəsis" komediyasında atasından aldığı pul borcunu qaytara bilmədiyi üçün oğlunu onun ölümünü arzulaması "Hacı Qara"nın da dramaturji strukturunda təkrarlanır. Hacı Qara çayda boğularkən nöqəri Kərəməli onun oğlunu sakitləşdirib "Qoy boğulsun, mal dövləti tökülsün qalsın, beş gün yeyin-için, kef çəkin" (səh.110) deməklə həmin sosial ziddiyyəti kəskinləşdirir. Digər tərəfdən öz monoloqunda "Çox pul saxlamaq ağır işdir. O kəs xoşbəxttir ki, öz kapitalını etibarlı yerə qoyub cibində yalnız vacib xərclər üçün pul saxlaya bilər" (J.B.Molyer. Komediyları. M., 1972, səh.347) deyən Qarpaqon əmtəə-pul münasibətlərinin formalaşdığı dövrün personajı idi. Ətrafda hamını oğru bilən, bağda gizlətdiyi pullardan göz olmaq üçün evdən belə çıxmaq istəməyən "yemək üçün yaşamaq deyil, yaşamaq üçün yemək" (səh.368) kimi qədim misalı xəsisliyə tətbiq edərək qızıl hərflərlə otağındakı kaminin üzərinə yazdırmaq fikrinə düşən, nəyi varsa qıfıl altında saxlayan Qarpaqondan fərqli olaraq, qaçaqmalçılığa gedən Hacı Qara daha dinamik personaj olduğundan onun xəsisliyi psixologizmdən uzaqdır. Ədəbiyyatşünaslığımızda da tez-tez rast gəlinən xarakter və xasiyyət göstəricilərinin qarışdırılması Hacı Qara personajından da yan keçməmişdir. Ötən dövrlərdə az qala xəsisliyin simvoluna çevrilmiş bu personajı digər məşhur ədəbi qəhrəmanlarla müqayisə etməklə bu məsələni aydınlaşdırmaq və Hacı Qaranın xəsisliyini də bir növ peşə xəstəliyi hesab etmək mümkündür.

Aliş-veriş qaydalarını dəqiq bilən bir sövdəgər olan Hacı Qara dükana gələndə bəyleri müştəri bilib ilk öncə onlara malını çox ustalıqla, dolaylı yolla tərifləyir: "Mən dükana pis mal qoymaram. Günbəgün satılır. Dünən dükana lap boşalmışdı. Qalaya sifariş eləmişdim, qulbəçəniz bu malı təzə göndərirdir.

Elə bu gün yığıb doldurmuşam. (Qəlyanı verib əlini uzadır. qədəkdən, şilədən tökülür bəylərin qabağına.) Hacı qadanızı alsın, hər nə qədər istirsiniz seçin. Getdiyim Kəbəyi-beytullah haqqı, qurana and olsun, peyğəmbər haqqı, oğlum Bədəlin toyunu görməyim, yalan deyirəmsə, tamam Ağcabədidə bundan yaxşı qədək və çit heç kimdə tapmazsınız! Buların qumaşı özgə qumaşdır. Müştəri macal vermir göydə götürür. Sabah bura güzaranız düşsə, buların birini də dükanda görməzsiz. Alın aparın!" (səh.103) Pul olmasa hətta, yağ ilə də sövdələşməyi təklif edən, müştəri olmadıqlarını qətiləşdirdikdən sonra bəyləri az qala dükandan qovan Hacı Qara onlara bir qəlyanlıq tənəkini də çox görür. Əsgər bəy "Hacı, doğru deyirmişlər ki, bir adamdan allah alsın, bəndə vermək ilə dövlət olmaz. Mən ki, bilirəm sən Ağcabədidə üç aydır üç top çit, qədəh satmayıbsan, dərya zərərin vardır. Biz gəlmişdik ki, on beş günün içində sənə yüz manat xeyir verək; çifayda bəxtin işləmədi." – söylədikdən sonra ağalar durub getmək istədikdə pul adını eşidən Hacı Qara səxavət göstərərək qəlyan doldurmaq üçün torbasından tənəki də çıxarır. Qaçaqmalçılıq məsələsi ortaya çıxdıqda Hacı Qara "Ancaq rus adı gələndə bağrım yanır. Onların qılınc tufəngi o qədər məni qorxutmur ki, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır" (səh.105) desə də, qazanc həvəsi üstün gəldiyindən o, hətta, yüz qızla beş qızıl faizlə, sələminə bəylərə pul boyun olub bu işə razılıq verir. Deməli, realist üslubda həllini tapmış bu əsərdə Hacı Qaranın xəsisliyi əslində onun qorxaqlığı, riyakarlığı və tamahkarlığı kimi digər eybəcərliklərindən bir o qədər də üstün olmadığından şərti səciyyə daşıyır.

Hacı Qaranın müxtəlif sifətlərindən biri də xəsislik olsa da, müəllif öz qəhrəmanının bu məziyyətini əsas dramaturji hadisə daxilində əridə bilir. Əslində, müasir marketing tələbləri baxımından sövdəgərin müştərinin nazını çəkəməsi, nəzakət göstərərək qulluğunda durması onun peşəkar borcu kimi normal haldır. Bu ritualı həyata keçirən Hacı Qaradan əsl səmimiyyət kimi insani keyfiyyət gözləməyə ehtiyac da yoxdur. O ki qaldı müasir dövrün deyimlərinə də Hacı Qaranın xəsisliyin simvoluna çevrilməsi, bu məsələ də bir az şişirdilmiş kimi görünür. Müqayisə üçün N.V.Qoqolun "Ölü canlar" əsərinin məşhur personajı rus ədəbiyyatının Puşkinin "Xəsis cəngavər"indən sonra ən parlaq xəsis obrazı sayılan Plyuşkinin ədəbi portretini nəzərdən keçirmək kifayətdir. Müəllif peşəkar üslubu Plyuşkinin əsl mahiyyətini satirik boyalarla təqdim edir. "Axı bu qədər lazımsız əşya Plyuşkinin nəyinə lazımdır? O, hər gün öz kəndini gəzib əlinə keçəni; köhnə bir çəkmə altını, cındır arvad paltarını, mismarı, saxsı qırığını götürüb evinə gətirirdi. Bir dəfə qızı Aleksandra iki uşağı ilə atasının yanına gəldi. Plyuşkinə də çay ilə içmək üçün kuliç, bir də təzə xalat gətirdi, çünki, atasının xalası elə bir hala düşmüşdü ki, ona baxanda adam xəcalət çəkirdi. Plyuşkin, hətta, kiçik nəvəsinə stol üstündəki düyməni götürüb oynatmağa icazə verib nəvələrinə mehribanlıq da göstərdi, qızının gətirdiklərini götürsə də, ona heç nə verməyib əli boş yola saldı" (N.V.Qoqol. Pyesləri. M., 1975, səh.407). Evinə gəlmiş Çiçikovla göstərdiyi səxavəti isə müəllif belə təsvir edir: "Mənim çox antiqə likörüm vardı, əgər oğurlayıb içməyiblərsə gərək durmuş ola." –

Çiçikov onun əlində köhnə fufaykaya bürünmüş, üstünü toz basmış balaca bir qrafın gördü. "Mərhum arvadım hazırlamışdı." – deyər Plyuşkin sözüünə davam etdi: "Dələduz ambardar arvad az qalmışdı ki, bunu atsın. Ağzı açıq qaldığından içinə qurt-quş, xırda zir-zibil dolmuşdu, mən onları çıxarıb atdım, indi görürsünüz mü tar-təmizdir. Bir qədəh tökümlə içim." – Çiçikov mən yeyib içmişəm deyib likörü rədd etməyə çalışdı" (N.V.Qoqol. Pyesləri. M., 1975, səh.411). Arvadı Tükəz tərəfindən "Sən ölsən heç olmaz arvad uşağın doyunca çörək yeyər" (səh.107) – sözləri ilə ittiham olunması Hacı Qaranı Molyerin "Xəsis" komediyasının qəhrəmanı pulgir, xəsis və tamahkar personaj Qarpaqon kimi təqdim edir. Sosial tip kimi təqdim olunan Hacı Qaradan fərqli olaraq ailə komediyasının qəhrəmanı aşpaz və çapar, lakın, kələkləri sayəsində oğlu Kleantın sevgilisi Marianaya vurulmuş Qarpaqon tədrisən karikaturaya çevrilir. Nökəri Laffen tərəfindən oğurlanmış on min ekyüyə görə hamını, o cümlədən, qızı Elizaya vurulmuş saf qəlblə Valerani da oğru zənn edən Qarpaqonun fasiləsiz olaraq güllüş hədəfinə çevrilməsi onu satirik personaj edir. Oğurlanmış pulların sayəsində oğlunun qoca xəsis Marinadan vaz keçməyə məcbur etməsi əsas dramaturji hadisələrin strukturunu finala çatdırır. Lakin, əsərdəki mərkəzi personajın mənfə qəhrəman olması artıq dünya komediyalarının sonrakı mərhələləri üçün xas deyildi. Götürək elə Molyerdən fərqli olaraq öz komediyalarını əsas personaj üzərində qurmayan, "məna solist yox, orkestr vacibdir" – deyən Haldonini: "Əgər mərkəzi personaj qüsurludursa o, ya islah olunmalıdır, ya da ki, komediya özü sarsaqdır" (K.Qaldoni. Komediylar. M., 1971. səh.15) Müsbət qəhrəmanların üzərində dayanan, çirklə ifadələrdən, ləyaqətsiz jest və işarələrdən, ikibaşlı söhbətlərdən, şit səhnələrdən qaçan, dünyanı düzəltmək naminə çatışmazlıqları insanlara göstərən Haldoninin işıqlı və optimist komediyaları sonu yaxşı bitən nağıla bənzədilir. Sadəlik və təbiilik üzərində qurulan bu komediyaların finalında bütün personajların yığışaraq böyük ideyalar naminə əsəri sanki şirin şərbətlə bitirmələri maarifçiliyin təsdiqidir. Haldoninin tədqiqatçısı Reizovun yazdığı kimi: "'Pozitivçi-tənqidçilər Haldoni yaradıcılığından bütöv bir fəlsəfə yaratdılar. Onun komediyalarını italyan gerçəkliyinin fotoqrafik əksi kimi başa düşdülər. Haldoni ona görə həqiqətdir ki, o heç nə uydurmadan müdriklik etmədən öz müşahidələrini səhnəyə gətirir" (Q.B.Reizov. İtalya ədəbiyyatı 18-ci əsrdə. L., 1996, səh.158). Haldoni özü isə həyat müşahidələrindən əlavə səhnə qanunlarının vacibliyini önə çəkərək yazır: "Səhnə tələblərini uzun müddət müşahidə etməklə yanaşı, adət-ənənələri və xalq psixologiyasını öyrənmədən komediya yazmaq mümkün deyil" (K.Haldoni. Komediylar. M., 1971, səh.13). Məhz bu prinsiplə yazıb yaradan Haldoninin özündən əvvəlki mövcud dramaturji strukturlara uyğun gəlməyən pyesləri sənətdə inqilab yarada bildi.

NƏBİ XƏZRİNİN POEMALARINDA LİRİK RİCƏTLƏR

Samirə MƏRDANOVA,
filologiya elmləri namizədi

Nəbi Xəzri lirik ustası olan görkəmli şair idi. Gözəl sadə dili, aydın ifadə üslubu onun şeirlərinin poetikasını şərtləndirir. Bu şeirlər sevilə-sevilə oxunur və əzbərlənir. Nəbi Xəzri həm də gözəl, mənalı poemalar müəllifidir. Şairin poetik yaradıcılığı haqqında hər iki işiqəmətdə tədqiqatlar aparılıb, əsərlər yazılıbdır və bu iş davam etdirilir. Biz bu məqalədə şairin poemalarında istifadə etdiyi lirik ricətlər haqqında danışmaq istəyirik. Nədənsə ədəbi əsərlərin təhlilində, bu əsərlərin orta və ali məktəblərdə tədrisində lirik ricətlərin araşdırılmasına ya diqqət yetirilmir, ya da təsadüfi hallarda bu barədə qeydlər edilir. Biz bir sıra məqalələrimizdə, monoqrafiyamızda görkəmli şairlərimiz Səməd Vurğunun, Mikayıl Müşfiqin, Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarındakı lirik ricətləri araşdırmış, bununla əlaqədar klassik şairlərin – Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin poemalarına da müraciət etmişik. Ancaq bir çox şairlərimizin poemalarının lirik ricət baxımından təhlilə ehtiyacı var, onlardan biri də Nəbi Xəzridir.

Nəbi Xəzri "Kiçik təpə" poemasının bir neçə yerində hekayətdən ayrılaraq, lirik ricət edir. Məsələn, poemanın "Tufandan əvvəl" adlı hissəsində bir oğlanla qızın görüşü və dialoqu təsvir olunur. Onlar bir-birilərinə ürəklərini açırlar; qızın "Səninlə gedərəm dünyanın axırına mən" sözləri oğlanın qəlbini təlatümə gətirir; şair, oğlanın duyğularını təbiətin tufanı kimi qələmə alır: "Hardasa uzaqda çaxdı ildırım", "Xəfif bir duman da qalxdı dərədən, Titraşdı ətirli tər yasəmənələr". Bu hal şairə də təsirini göstərir və o, təhkiyədən ayrılaraq ricət edir:

Ey uzaq xatirə, danış da, din də,
Sən bu varlığınla vulkanlı dağsan!
Alovlar içində, odlar içində
Nə qədər yanacaq, yandıracaqsan!

Dövlətli ata oğlunu da götürüb, çoxdan vətəni tərk edərək Parisə getmiş qardaşının yanına aparır. Vaxtilə Parisdə eys-ışrət içində yaşayan qardaşının hər şeydən əli çıxmış və o, yatağa düşmüşdür. Qardaşının apardığı qızıl da ona kömək edə bilmir, o, dünyasını dəyişir, yad ölkədə onun dəfninə heç kəs gəlmir; yalnız ata və oğul onu dəfn edir. Ata da o yerlərdə ömrünü başa vurur. Burada şair lirik ricət edir:

Vətən! Müqəddəssən sən ki hər kəsə,
Uzaqdan görünən ən uca dağsan;
Sənə dilənçi də qayıdıb gəlsə,
Onu geyindirib yaşadacaqsan.

Vətən! Atsa əgər varlı bəy səni
Deməsin, pul ilə güləcəkdir o,
Kimsəsiz dolaşıb qürbət ölkəni,
Hasarlar dibində öləcəkdir o!

Yad, qərib ölkədə ataya, oğula yol göstərən olmur, onların üzünə qapılar çırpılır, tənhalıq baş qaldırır. Şair dünyanın gedişinə baxır; yenə hekayətdən ayrılır, xəyala dalır:

Doğrudan, qəribə qurulub cahan,
Deyirsən, dünyanı seyrə dalanda,
Bəzən mün insanla tənha olursan,
Bəzən tək olursan tənha olanda!

Nəbi Xəzri "Sumqayıt səhifələri" poemasının bir yerində bu gənclik şəhərində keçirdiyi gənclik günlərini yad edir, bir də o günlərə qayıtmaq istəyir; lakin uzaqda qalan uşaqlıq illərinə nə əli çatır, nə ünü. Elə bu zaman şairin müraciətini eşidirik:

Mehriban uşaqlıq, uzaq arzular,
Mən öz gəncliyimçin sizə borcluyam.
Ürəyim ilhamdan bulaq arzular,
Könlümdə çağlayan sözbə borcluyam.

Yenə həmin poemada şair "Yüz-yüz əsrlərdən səsi gələn" daş binaların dözmündən, illərlə qar, yağış döysə də, əzmlə dayanan naxışlardan danışır və ricət edir:

Daşın adı daşdır, özü daş deyil,
Deməyin daşdandır daşın ürəyi.
O ki uca qalxır, onu uca bil,
Daşın ürəyidir insan əməli.

"Sumqayıt səhifələri" poemasında belə bir epizod var. Müxtəlif yerlərdə dünyaya gələn, bir-birindən xəbərsiz olan oğlanla qız, zaman gəlir, görüşürlər, dost, yoldaş olurlar, sevişirlər. Şair bunu dünyanın işi sayır, deyir ki, həyat belə yaranmışdır. Budur şairin düşüncələri:

İnsanlar dünyaya gəlir biaram,
Gah gecə, gah da ki dan qızarıanda.
Bir oğlan doğulur dağda bir axşam,
Doğulur bir səhər bir qız aranda.
Görürsən, il keçir ilk bahar kimi,
Bir gün bir diyarda görüşür onlar.
Dənizə tökülən gur çaylar kimi,
Həyatda üz-üzə çıxır insanlar.

Şair, Sumqayıt timsalında Vətənin gözəlliklərini təsvir edir. Meşələr, şırıx axan bulaqlar, çaylar, təbiətin gözəl mənzərələri, göz oxşayan çəmənlər, bağlar-bağatlar – hər şey gözəldir. Bunlar hamısı vətəndir. İnsan da vətənə bağlıdır, insan vətənlə qürurludur, vətənlə güclüdür, vətənin gözü ilə dünyaya baxır, vətənlə öyünür, vətənlə vüqarlıdır. Budur şairin ricəti:

Əgər ki yıxılısam, çinar göstərin,
Mən ona söykəniyə arana baxım.

Gözlərim görməsə, Göy gölü verin,
Mən onun gözüylə cahana baxım.
Hər yerdə, hənüşə sənşən gümanım,
Canım, gözüm mənim, Azərbaycanım!..
Sən günəş, mən isə bir zərrə kimi,
Diriykən oğlunam, ölsəm – torpağın.
Sən ki döyündürdün mənim qəlbimi,
Mənəm sənə özün, ey eşqim, canım,
Sənşən özüm mənim, Azərbaycanım!

Bu lirik ricalər poemaları bəzəyir, daha da oxunaqlıdır. Şairin "Günəşin bacısı" poeması gənc yaşında faciəli surətdə həyatını sona vermiş Sevil Qazıyevaya həsr edilmişdir. Müəllif Sevilin ölüm xəbəri ilə təbiətin də kədərə büründüyünü qeyd edir: "Ağır-ağır açıldı səhər", "Yellər nəğməsini çaldı Sevilə". Poemada Sevilin həyat yoluna poetik bir nəzər salınır, Sevilin şöhrətindən söhbət açılır və şair ricalərdir:

Arzular sonsuzdur, ömürlər qısa,
Gəlir zaman-zaman arzular dilə.
Görəsən, dünyada inam olmasa,
İnsan yaşayarmı birçə an belə?!
İnsan bir dənizdir, sirlə bir dəniz,
Tufan asta-asta gəlir, inanmaz.
Səhər açılacaq, desəm ki, sənşiz,
İnsan qəh-qəh çəkib güllər, inanmaz.

Bu düşündürücü lirik ricalər Sevilin, bu gənc tarla qəhrəmanının qəfil xəbəri ilə əlaqədardır.

Nəbi Xəzrinin "Ana" adlı lirik poeması da var. "Uca zirvələrin ucası anam" – deyə tərənnümə başlayan şair, ananın ağaran saçlarına, xəstə halına baxır, dünyanı dolansa da, rahatlığı ana yanında görür, saçlarında onun əllərinin istisini hiss edəndə uzaqlaşır. Müəllif belə hesab edir ki, bu ağrı-acımı, bu sevinci-kədəri şair olmayanda da dərinədən duyur və daşıyır. Bu halda şair söhbətə ara verir və lirik ricalərdir:

Belə yaranmışdır şairlər, belə!
Dünyanın danışan dilləriyik biz.
Kainat tarının zaman əliylə
Tarıma çəkilmiş telləriyik biz...

Nəbi Xəzrinin poemalarındakı ricalər gözəl lirika nümunələri olduğu qədər, həm də hikmətlidir: həyat haqqında, insan münasibətləri, təbiət barədə mənalı düşüncələrin ifadəsidir: "Hər insan ömrünün sözü, sorğu, Hər insan ömrünün öz tarixi var", "Yolların çatını ömür yoludur", "Doğulur, yaşayır dünyada insan, Nəsilər durmaq qatar-qatardır".

FOLKLORUMUZUN REGIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ah ALIYEV,
AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı

Araşdırmalar göstərir ki, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz bölgəsində Azərbaycanın digər bölgələrində səslənən bayatlarla (onların variantları, versiyaları ilə) yanaşı, orijinal olanlar da geniş yayılmışdır. Həm də sonuncular çoxluq təşkil edir. Bu da məlumdur ki, bayatılarda tarixən xalqın nisgili, kədəri, vətən həsrəti, sevgisi öz əksini tapmışdır. Doğrudur, ağlar məzmununa görə kədər, dərd, qəm ifadə etdiyi üçün ayrıca bir janr kimi qəbul edilmişdir. Amma əslində kədər məzmunu bütün bayatılarımız üçün səciyyəvidir. Sadəcə olaraq, bu kədər arxasında dayanan məzmun fərqli olur. Bəzən bu kədər fəlsəfi məzmun, bəzən intim-emosional məzmun, bəzən də ictimai məzmun daşıyır. Dərələyəz bölgəsindən toplanmış bayatıların üzərində aparılan müşahidələr sübut edir ki, onlarda ictimai məzmun daha qabarıqdır. Bunun obyektiv səbəbi vardır; bu, qədim türk tayfalarının törəmələri olan dərələyəzlilərin tarixi taleyi ilə əlaqədardır. Qədim Oğuz-türk eli olan Dərələyəzdə yerli sakinlərin əksəriyyəti qədim türk tayfaları olmuşdur. **Xalaclar, Millilər, Çıldırıqlar, Avşarlar, Örgəzlər, Kəngərlər** və digərləri... Çar Rusiyasının məkrli siyasəti nəticəsində həmin bölgəyə zaman-zaman ermənilər yerləşdirilmiş və yerli türk tayfaları ilə onların arasında vaxtaşırı ədavət salınmışdır. Həmin ərazi Mərkəzi Azərbaycandan uzaq olduğundan yerli türk tayfaları bəzən sıxışdırılmış, qırğına, talana məruz qalmış, doğma yurdlarından didərgin salınmışlar. Xalq bu faciələrdən doğan kədəri özünün tarixi yaddaşı olan folklorunda yanıqlı dillə əks etdirmişdir. Bu tipli bayatılarda etnik faciələr bir-birindən fərqli poetik məzmununda ifadə edilmişdir. Bayatıların bəzilərində tarixi faciələr müstəqim poetik planda təqdim olunmuşdur. Burada hər şey öz adı ilə adlandırılır. Tarixi torpaqlarımızdakı yer adları, düşmənin buradakı vəhşilikləri öz konkret ifadəsini tapır:

Bağlı yolu Zeytənin,
Pisdi halı Zeytənin.
Kafirlərə yurd olub
Sağı-solu Zeytənin.

Bayatılarda bir qismində isə ictimai bələlərin konkret adı, ünvanı əks olunmasa da, doğurduğu ovqat, ictimai kədər öz əksini tapmışdır. Məsələn:

Quşum uçdu kələkdən,
Qolum düşdü biləkdən.

Erməni mülətçilərinin
bağlı törətdikləri fəlakətlər
əks olunmuşdur.

Bizimki belə gəldi
Çarxı dönmüş fəlakədən.
Erməni mülətçilərinin
iyirminci yüzillikdə yerli azərbaycanlılarla
folklor nümunələrində daha əhatəli və təsirli
əks olunmuşdur.
Dağ başını qar alar,
Qar əriyər qaralar.
18-də itkin düşdü
Dəmirçilər, Qaralar.

Bu bayatı erməni vəhşiliklərini sadəcə olaraq əks etdirmir, tarixi
faktı yaşadır. Məlum olur ki, ermənilərin soyqırım siyasəti nəticəsində
tək-tək insanlar deyil, obalar, tayfalar 1918-ci ildə yer üzündən
silinmişdir. Bu qəbildən nümunələr çəxdur:

Əzizim Qala daşı, Bu yol gedir Çalxana,
Get gətir qala daşı. Çalxan yolu qəmxana,
Gavur elə etdi ki, Erməni hücum etdi,
Türklərin itdi başı. Dağıldı Gümüşxana.

Belə bayatları xalq yaşatmış, hətta Sovet hakimiyyəti illərində,
ermənilərlə "qardaşlıq" şəraitində yaşadığı dövrlərdə də söyləmiş, qanlı
tariximizin unudulmasına imkan verməmişdir.

Bayatılar xalqın tarixi yaddaşındır. Dərələyəz bayatılarında hər bir
yaşayış məskəni, dağ, dərə, meşə, yurd, kövşən, bulaq, çay və digər
toponimlər xatırladılmış, böyük məhəbbətlə tərənnüm edilmişdir:

İstisuyun havası, Kotanlının yoluyam,
Suyu canlar dəvası. «Dəliy təpə» qumuyam.
Qayaların mamırı Məni Pira yetirin,
Qızlara əl xınası. Qolubağlı quluyam.

Əziziyəm Qannı göl, Qolları zor biləkdi,
Qannı dərə, Qannı göl. O görünən Zirəkdi.
Erməni elə etdi Daşnaklara yol verən
Qan ağladı Qannı göl. Gindivas, Quşçubiləkdi.

Bu bölgədə məhəbbət mövzusunda da xeyli bayatı yaranmışdır.
Onların orijinallığı ondadır ki, sevilənin yeri, yurdu bayatıda əksini
tapır:

Terpin yolu hamardı, Mən aşiqəm Sallıya,
Suyu damar-damardı. Yarım zülfün sallıya.
Məni bu dördə salan Anama qurban olum,
Terpli qızı Qəmərdi. Nişan taxdı Ballıya.

Dərələyəzin saf təbiəti, nemətləri – istisuyu, qayalarda mamır
bağlamış təbii xınası, tikinti materialı kimi istifadə olunan keyfiyyətli
qumu, cənnət meyvələrə bənzər dadlı meyvələri də bayatılarda tez-tez
xatırladılır, vətənin gözəlliyinə məftunluq hissi ifadə olunur.

Azərbaycanın digər bölgələrinin bayatılarında olduğu kimi,
Dərələyəzdə yaranan bayatılarda da Vətənə məhəbbət, qərblilik, həsrət,

nigarançılıq, ədalətsiz ağaların sadə adamlara zülmü, savadsız
mollaların hoqqabazlığı, yaxşılıq, yamanlıq, ana-bala, bacı-qardaş
münasibətləri, onların bir-birinə məhəbbəti və s. öz geniş əksini
tapmışdır.

Dərələyəz bayatıları poetik strukturu etibarilə klassik bayatılardan
fərqlənməyə də, özünəməxsusluğu da yox deyildir. Məsələn, bu bölgənin
bir çox bayatları üçün başlanğıc formullarından biri «lələ»
formuludur:

Lələm bu başdan mən, Lələ tez durdu getdi,
Ayrılmışam köçdən mən, Məskənin qurdu getdi.
Nə atam var, nə anam, Namərdin təpəsinə
Yaranmışam daşdan mən?! Bir yumruq vurdu getdi.

Lələ ifadəsi təsəvvüfi məzmunla malik bir anlayışdır. Bu başlanğıc
formulunun Dərələyəz bayatılarında qorunub saxlanılması onu sübut
edir ki, təsəvvüfi məzmun bu bayatılarda son dərəcə güclü olmuşdur.
Hətta ola bilər ki, bayatının invariant strukturunda Lələ adlı sufi
müridlərindən biri dayansın. Məlumdur ki, bu ehtimal «mən aşiq»
formulu ilə bağlı da irəli sürülür. «Mən aşiq» başlanğıc formulundan
fərqli olaraq «lələyəm» formulu bayatıların daxili məzmun
strukturunda obraz kimi də özünü göstərir:

Mən aşiq göy dəhanı,
Qaraxaç, Göydağ hanı?
Lələ bir bostan əkib,
İçində göy tağ hanı?

Bu bölgənin bayatılarının başlanğıc formulu kimi «qardaş»
müraciəti də aktiv işlənmə tezliyinə malikdir:

Qardaşım birdi mənim, Qardaş, yolun pusaram,
Gözümə nurdu mənim. Gec gələrsən küsərim.
Qardaş getdi gəlmədi, Qardaş bir soyuq bulaq,
Başıma küldü mənim. Yandı bağrım, susaram.

«Bu yol» ifadəsi ilə başlayan bayatılarda isə yer-yurd adlarına
müraciət olunur:

Yol gedir Qabaxlıya, Bu yol Cavada gedər,
Canıya, Qabaxlıya. Aşar Cavada gedər.
Namərdə qeyrət olmaz, Uçubdu könlüm quşu,
Mərd dostu qabaxlıya. Daha havada gedər..

Bu bölgənin bayatıları qafiyə sisteminin zənginliyi ilə də diqqəti
çəkir. Belə ki, poeziyamızın bütün qafiyələri-dayaq qafiyə, tam qafiyə,
dolğun qafiyə, qapalı qafiyə, müqəyyad qafiyə onlarda da müşahidə
olunur.

Dərələyəz folklor mühitinin lirik janrları içərisində xüsusi seçilən bayatılar
çoxluq təşkil edir. Onların üzərində müşahidələr apardıqca yeni-yeni məziyyətləri
aşkara çıxır. Bu isə tədqiqatın daha da dərinləşdirilməsini mühüm vəzifə kimi
qarşıya qoyur.

M.ŞƏHRIYARIN ƏDƏBİ İRSİNDƏ ANA DİLİ MİLLİ TƏRBIYƏ VASİTƏSİ KİMİ

Qulamhüseyn ƏDALƏTİ,
Lənkəran Dövlət Universitetinin dissertantı

Azərbaycanın qədim və məşhur şəhəri olan Təbriz yaxınlığında əsilli-nəsilli Azərbaycan türkü ailəsində dünyaya göz açan Seyid Məhəmməd-hüseynin öyrəndiyi ilk dil ana dili olmuşdur. O, bu dili dünyalar qədər sevdiyi anası Kövkəb xanımdan, atasının ailədəki söhbətlərindən, qohum-əqrabasından, uşaqlığın xoşbəxt günlərini keçirdiyi el-oba görüşlərindən, kənd ağsaqqallarından, mərasim şənliklərindən öyrənmişdi. Amma doğma Azərbaycan-türk dilini məktəbdə oxumamışdı, ona görə də canlı xalq danışıqına aşına idi. Çox sonralar – gəncliyin axtarış və formalaşma illərində o, Azərbaycan türkcəsinin ədəbi-yazılı forması ilə M.Ə.Sabirin, S.Ə.Şirvaninin, C.Məmmədquluzadənin, A.Səhhətin, A.Şaiqin, digər Azərbaycanlı ədib və şairlərin əsərləri vasitəsilə yaxından bələdləşdi.

İranda təlim fars dilində olduğu üçün M.Şəhriyar da bu dildə təhsil almışdı. Fars dilini məktəbdə və atasından öyrəndi, müəllimlərindən isə ərəb dilini mənimsədi. Şərq klassik ənənəsinə uyğun olaraq fars dilli poeziyanı, ərəb dilli elmi sevdə və hər ikisinə yiyələndi. M.Şəhriyar dövründəki Avropa dillərindən birini öyrənmək ənənəsinə də sadıq qaldı. Fransız dilinə yiyələndi, ictimai-humanitar elmlərə və tibbə aid əsərləri, Avropa ədiblərinin əsərlərini bu dildə oxudu. Amma uzun müddət fars dilində yazıb, yaratdı. Fars dilli poeziyanın şöhrət çələnginə çevrildi. M.Şəhriyar yaradıcılığı dərin məzmununa, forma zənginliyinə görə bir neçə istiqamətdən araşdırılmalıdır ki, bunlardan biri də onun ana dilinə münasibətidir. Doğma türkcəmizə sevgi, onun ifadə imkanlarının hüdudsuzluğa, daha da inkişaf etdirilməsinə saygı kimi məsələlər Şəhriyar yaradıcılığında geniş yer tutur. Həm özünün şeirlərinin dili-acılığı, zənginliyi, fikrin şirin ifadə olunması, həm də bu şeirlərdəki doğma dilə münasibətlə bağlı düşüncələr tək dilçilik baxımından deyil, tərbiyəvi nöqteyi-nəzərdən də qiymətli bir xəzinə kimi diqqəti cəlb edir.

M.Şəhriyar türk mənəviyyatının gözəlliyini, türk dilinin qədim və zəngin olmasını anlatmaq, təbliğ etmək üçün fars dilindən də istifadə etmişdir. Milli tərbiyəsinin dərinləşməsi, aşılması üçün ana dilini birinci vasitə hesab edən Şəhriyar onun saflığının qorunmasını vacib sayır:

Sözlər də cəvahir kimidir, əsl-i-bədəldən

Tərxis verən olsa, bu qədər zir-zibil olmaz.

O, Azərbaycan türkcəsinin ərəb-fars tərkibli sözlərlə zibillənməsini tənqid edərək, onun əsil olan kəlmə və mənasından istifadə etməyi zəruri hesab edir. Sənətkarların məsuliyyətinin ağır olduğunu döna-döna nəzərə çarpdırır. Göstərir ki, türkcə şeir yazan ərəb, fars sözləri işlətməklə yazdıqlarının başa düşülməsini çətinləşdirir.

Öz şeirinin farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şeiri oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz.

Azərbaycan türkcəsinin olduqca zəngin, gözəl, xalq koloritli olduğunu nəzərə alan sənətkar fars şairlərinin türkcədən sözlər aldığı qeyd edir, buna zəngin dili olan Azərbaycan şairlərinin heç də etiraz etmədiklərini bildirir.

Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış.

Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz.

M.Şəhriyar bu beytində özünü fars sənətkarı deyil, əsil Azərbaycan şairi olduğunu da bəyan edir. Baxmayaraq ki, o fars dilində yazdığı qəzəllərə görə fars ədəbiyyatının Hafiz kimi qüdrətli şairi ilə yanaşı qəbul edilir. Mütəfəkkir sənətkar Azərbaycan dilini bir də ona görə tərbiyə vasitəsi hesab edirdi ki, bu dil xalq məsəllərini, hikmətləri, zəngin çalarlı xalq yaradıcılığını ifadə etməklə digərlərindən seçilir. Ona görə də şair yazır:

Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdir,

Xan yorğanı, kənd içrə məsəldir, mütəl olmaz.

Bişmiş kimi şeirin də gərək dad-duzu olsun,

Kənd əhli bilirlər ki, doşabsız xəşil olmaz.

Artıq çox illərdir ki, M.Şəhriyarın türk dili haqqında dediyi bu qiymətli misralar aforizmə çevrilmişdir:

Türkün dili tək, sevgili, istəkli dil olmaz,

Aynı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.

M.Şəhriyar türk dilinin yaşadığı ölkədə sənət dili kimi dirilməsi və zənginləşməsi yolunda çəkdiyi səylərin dəyərinə, nəticələrini hələ sağlığında görə bilmişdi. Onun türk dilində şeirləri əvvələn, bu dilin işləkliyinin daha da genişlənməsinə səbəb oldu, ikincisi, qadağalar şəraitində türk dilində yazıb-yaratmaq ənənəsinin təməl daşı qoyuldu, üçüncüsü, bütün türk-dilli ölkələrdə Şəhriyarın şeirləri, xüsusilə "Heydərbabaya salam" poeması çox güclü təəssürat oyatdı və doğma dildə yazıb-yaratmağın qururunu bir daha yaşatdı və nəhayət, türk dilli xalqların mənəvi biliyinin bərpasının mümkünliyünü meydana qoydu. "Heydərbabaya salam" poemasına yazılmış nəzirələr, sanki bu şeirin kökündən rişələnən yeni cüvətilər kimi Yaxın Şərqi бүртүdü. Fars və ərəb dilində yazan şairlər bu poemanın sayəsində türk dilinin gözəlliyi qarşısında bir daha sehirləndilər.

Türki bir çeşmə isə mən onu dərya elədim,

Bir soyuq mərəkəni məşəri-kübra elədim, – deyən şair yanılmırdı.

M.Şəhriyar söhbətlərində də bildirdirdi ki, mən Azərbaycan türkcəsinə yüksəklərə qaldırmaqla Tehrandə filosofları valeh etdim və Təbrizdə fars dilində yazan bir çox şairlərin Azərbaycan türkcəsində yazmalarına səbəb oldum.

M.Şəhriyar türk dilinin imkanlarını açaraq onu bəyənəməyənlərə bir daha göstərdi ki, türk dili o qədər zəngindir ki, o dili mükəmməl bilməyənlər o dilin şərbətini nə dada bilməz, nə də o dildə sənət əsəri yarada bilməzlər.

Ustad sənətkar türk dilinin tərbiyəvi gücünü ana oxşaması, ana laylası ilə körpələrə aşılmasında görürdü. Şair ana dilini mənəvi dərman səviyyəsində görür, dərmini bu dildə yazdığı şeirlərlə sağaltıldığını bildirir:

Acı dillərdə şirin türkü olurdu hənzəl
Mən şirin dillərə qatdım, onu həlva elədim.
Hər nə qalmışdı keçənlərdən ona bal pətəyi
Əridib mumlu başın, şəhti-müsaffa elədim.
Türki, vallah analar oxsağı, layla dilidir
Dərdimi mən bu dəva ilə müdava elədim.

M.Şəhriyarın ana dildə yazdığı şeirlərin, demək olar ki, hər biri şairin həsrətindən, nisgəliyindən, itirdiyi, görə bilmədiyi əzizlərinin qəmindən, yurd sevgisi və azadlığı istəyindən, dilinin gözəlliyinin ilham coşğunluğundan, türk dilinə həqarətlə baxanlara, onu yasaq edənlərə qəzəbindən yaranmışdır. Şəhriyar 1987-ci ildə Təbriz Universitetində keçirilən "Azərbaycan türk dili və ədəbiyyatı" seminarında "Türk övladı, qeyrət vaxtıdır" şeirini oxumuş, bütün türk dünyasında şərəf və ləyaqətin qorunması, dilimizin saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün türk gənclərini mübarizəyə çağırmışdır.

Türk dilinin Təbriz ləhcəsində (M.Ə.Rəsulzadə) yazdığı "Heydərbabaya salam" əsərinin meydana gəlmə səbəbini şairin özü anasının söhbətləri və anasının ölümündən yaranan həsrətlə əlaqələndirir. Şair yaranan mənəvi boşluğu, yoxluğu sanki "Heydərbabaya salam" əsəri ilə doldurur, canlandırır. O yazır: "Vida edərkən tökdüyün son göz yaşları damarlarından Heydərbaba mənzuməsi ilə "Vay, vay madərəm" (vah, vah anam) parçası meydana gəldi".

M.Ə.Rəsulzadə "Heydərbabaya salam" poemasının 1954-cü ildə ilk nəfis Təbriz nəşrini oxuduqdan sonra "mənzuməni ədəbi bir hadisə adlandırmış", əsərin türk dilində yazılmasını ənənəvi hal hesab edən müəllif onun məzmunca və sənətkarlıq cəhətdən yüksək dəyərə malik olduğunu qeyd etmişdir. Bu dəyər içərisində mənzumənin milli ruha dil zənginliyi və vətənpərvərlik hissini aşılması nəzərə xüsusi olaraq qaldırılır.

Akademik Mirzə İbrahimov da özünün "Heydərbaba şairi" adlı məqaləsində "Heydərbabaya salam" poemasını "şairin vətənpərvərlik duyğularının və humanizminin parlaq ifadəsi" kimi dəyərləndirir. Tədqiqatçı Esmira Şükürova da şairin doğma ana dilində yazdığı "Heydərbabaya salam" poemasında millilikdən doğan xalqilik ruhunun, Azərbaycan koloritinin çox güclü olduğunu göstərir. Qeyd edir ki, "eyni zamanda burada millilik, beynəlmillilik, ümumbəşəriyyətlə bağlıdır və milli gerçəklik, xalq mədəniyyəti ən yüksək ideallarla aşılanır". M.Şəhriyarın doğma ana dilində qələmə aldığı "Şəhidcan", "Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab", "El bülbülü", "Səhəndiyyə", "Can Rüstəm", "Qardaşım Süleyman Rüstəm", "Həkiməcan", "Gözüm aydın", "Türk övladı qeyrət vaxtıdır", "Behcətabad xatirəsi", "Zaman səsi", "Əziz şairimiz Füzuli", "Sabirin xoruzu", "Uşaqlar dil açanda", "Bələli baş", "Xan nəmə" və digər şeirlərinin hər biri yüksək poeziya nümunəsi olmaqla yanaşı, milli tərbiyə aşılayan həyat lövhələridir. Bu əsərlər türk olan hər kəsi ana dilini mükəmməl bilməyə, milli mənlik şüurunun daşıyıcısı olmağa, milli mədəniyyəti, adət-ənənələri qorumağa, milli birliyi çağırır...

İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN DAHA BİR TİPİ HAQQINDA

Hava ABDULLAYEVA,
pedaqoji elmlər namizədi

Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı prosesində söz birləşmələrinin semantik-struktur cəhətdən çox zəngin və rəngarəng növləri, quruluş tipləri formalaşmışdır. Əsas tərəfin morfoloji ifadə vasitəsinə görə bu birləşmələrin bir qrupu dilçilik ədəbiyyatında «İsmi birləşmələr» kimi öyrənilir və tədqiq olunur.

Azərbaycan dilindəki ismi birləşmələrin sistemli tədqiqi tarixi ötən əsrin 50-ci illərindən başlanır. Professor Muxtar Hüseynzadə tərəfindən başlanan bu tədqiqlər sonralar müxtəlif aspektlərdən digər dilçi-alimlər tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir.

Söz birləşmələrinin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində daha ciddi və fundamental tədqiqat professor Yusif Seyidova məxsusdur. Əgər prof. M.Hüseynzadə ismi birləşmələrin ənənəvi dilçilikdə «Təyini söz birləşmələri» adlanan çoxişlək formalarının hərtərəfli tədqiqi ilə məşğul olmuşdusa, professor Y.Seyidov «Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri» adlı monoqrafiyasında, özünün də qeyd etdiyi kimi, deyilənləri təkrar etməmiş, təyini söz birləşmələrinin kifayət qədər öyrənilməsi üçün etiraf edərək, ismi birləşmələrin tədqiqatdan kənar qalan forma və modellərini araşdırmış, müvafiq təsnifatlar aparmış, maraqlı nəticələrə gəlmişdir.

Prof.Y.Seyidov ismi birləşmələrin «Təyini söz birləşmələri» əhatəsinə daxil olmayan formalarını dörd qrupda birləşdirərək tədqiq etmişdir. Müəllif həmin birləşmələrin birinci qrupu daxilində iki növə ayıraraq, onların bir hissəsində I tərəfin mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə ifadəsinin daha çox inkişaf etdiyini, bu birləşmələrin mənacə I növ təyini söz birləşmələrinə yaxınlaşdığını, lakin spesifik xüsusiyyətləri ilə onlarla eyniləşmədiyini əsaslandıraraq bunlara **sinəsi odlu, boynu bükük, camalı solğun, gözləri dolğun** kimi nümunələr göstərir.

Həmin əsərdə bu qrupa daxil edilən birləşmələrin ikinci qismində birinci tərəfin I növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq atributiv deyil, substantiv isimlərlə ifadə olunduğu qeyd edilir, onlara **durna gözlü, qan rəngli, könül adlı** kimi misallar gətirilir.

Prof.Y.Seyidov təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin ikinci qrupunu dörd növə ayıraraq onlardan birinci tərəfi yönük (allaha xəyanət), birinci tərəfi yerlik (əldə saz), birinci tərəfi çıxışlıq (balda şirin) halda və hər iki tərəfi şəkli əlamətə malik olan (səhərdən axşama, dənizlərdən dənizlərə) ismi birləşmələr kimi bəhs edir.

Bu birləşmələrin üçüncü qrupunda qoşmaların iştirakı ilə formalaşan (kəndə sarı yol, qaya boyda dalğalar, qarlarla örtülü), dördüncü qrupda isə

Əlavəli birləşmələr kimi təqdim edilən (Ən hündür **təpəyə-dağa** qalxdıq) ismi birləşmələr şərh edilir.

Ali məktəblər üçün «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» dərsliyində də (müəlliflər: Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. B., «Maarif» 1985) professor Y.Seyidovun tədqiqatından eynilə istifadə edilmişdir.

Prof.Qəzənfər Kazımovun ali məktəb tələbələri üçün yazdığı «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» (Bakı - 2004) dərsliyində də ismi birləşmələrin əhatə dairəsi-forma və tipləri, quruluş modelləri bu deyilənlərdən kənara çıxmır.

Azərbaycan dilçiliyində ismi birləşmələrlə bağlı aparılmış tədqiqatların öyrənilməsi, tədqiqi nəticələrinin araşdırılması və dil faktları üzərində müşahidələr göstərir ki, ismi birləşmələrin əhatə dairəsi heç də dilçilik ədəbiyyatında və tədqiqatlarda göstərilən forma və tiplərlə məhdudlaşmış qalmır. Azərbaycan dilinin inkişafı, onun potensial imkanlarının üzə çıxarılması və reallaşdırılması daha rəngarəng qrammatik forma və vasitələrin formalaşmasını şərtləndirmiş, ifadə və üslub imkanlarının genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Tədqiqatlar zamanı ismi birləşmələrin müasir Azərbaycan dilində heç də az işlənməyən daha bir növü diqqəti cəlb edir ki, bu birləşmələrdən Azərbaycan dilçiliyində indiyədək bəhs edilməmişdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz ismi birləşmələrin I tərəfi substantiv səciyyəli sözlərlə – mənsubiyyət şəkilçili leksik vahidlərlə ifadə olunur (bu cəhətdən professor Y.Seyidovun təsnifatındakı I qrupa daxil olan ismi birləşmələri – gözləri yaşlı) xatırladır. İkinci əsas tərəfdə duran sözlər də, əsasən, mənsubiyyət şəkilçili olur, lakin eyni zamanda yerlik hal şəkilçisi bu birləşmələrdə vacib element kimi çıxış edir və məhz elə bu xüsusiyyəti ilə də yuxarıda xatırladılan birləşmələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Təqdim edilən ismi birləşmələrdə hər iki tərəf substantiv xarakterli olsa da, birləşmə özü bütövlükdə atributiv səciyyə daşıyır. Nümunələri nəzərdən keçirək:

1. Zərnigar xanım **əlləri üzündə** dəhşət içində quruyub qaldı (İ.Şıxlı).
2. **Həyası üzündə, əqli başında,**
Öldürə Vaqifi gözü qaşında.
Ya on üç, ya on dörd, on beş yaşında,
Ondan nə böyükrək, nə uşaq ola. (M.P.Vaqif)
3. **Əlləri qoynunda** qüruba sarı
Boylana-boylana qalmışdır, əvət
Ölür insan qəlbi, ölür məhəbbət. (S.Vurğun)

İlk baxışdan bu birləşmələrin ikinci tərəfində duran sözlərin yerlik halda işlədilməsi həmin ismi birləşmələrin formal əlaməti kimi diqqəti cəlb etməyə bilər. Məlumdur ki, əksər söz birləşmələri də leksik vahidlər kimi, cümlədə qrammatik əlamətlər qəbul edərək digər sözlər və söz birləşmələri ilə əlaqəyə girir. Məsələn, **meyvə şirəsi, şəhərin küçələri** kimi II və III növ təyini söz birləşmələrini yerlik halda işlətməklə (meyvə

şirəsində, şəhərin küçələrində) birləşmələrin mənasında heç bir dəyişiklik yaranmır və buradan da yerlik hal şəkilçisinin birləşmənin formalaşmasında bir məna kəsb etmədiyi aydın olur. Ancaq haqqında bəhs etdiyimiz ismi birləşmələrdə isə ikinci tərəfdə işlənən mənsubiyyət, xüsusən də yerlik hal şəkilçisi bu tip birləşmələri formalaşdırın morfoloji vahidlər kimi çıxış edir. Bu tip ismi birləşmələrin özünü də iki qrupa ayırmaq mümkündür. Birləşmələrin birinci qrupunda hər iki tərəfdə mənsubiyyət şəkilçili söz, ikinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra həm də yerlik hal şəkilçisi işlənir ki, birləşmələrin bu tipi daha geniş yayılmışdır:

1. **Əlləri qoynunda** eyvanın dirəyinə söykənib selləmə bahar yağışına tamaşa edən Salatını fikir götürmüşdü. (İ.Şıxlı).

2. **Həmişə** döz cibində gəzdirdiyi daraqla saqqalının altını, üstünü darayıb sıgallayır, qurum və kömür qoxuyan papağını çıxarıb başına qoyur, **gödəkçəsi çiyində, təsbehi əlində**, zərif, nurani sifətinə nisbətən kobutaraq, tökmərkək bədənini şax tutub ağır, yorğun addımlarla kəndin ortasına, idarənin qabağına yollanırdı. (İsa Hüseynov).

3. **Əli qoynunda** dayanmış gəlin gözünü pəncərəyə zilləmişdi. (İ.Şıxlı).
Bu birləşmələrin ikinci qismində isə birinci tərəfdə duran söz mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənsə də, ikinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac duyulmur, ancaq ikinci tərəfdə yerlik hal şəkilçisinin işlənilməsi vacib element kimi çıxış edir. Məsələn:

1. Cahandar ağa qaraltı alovun işığına çıxan kimi nişan almaq üçün **barmağı tətikdə** hazır dayandı (İ.Şıxlı).

2. Qızışmış kəndlilər **əlləri tətikdə** söhbətin nə ilə qurtaracağını gözləyirdilər (İ.Şıxlı).

3. **Min il yola baxdı qulağı səsdə,**
Ancaq dəyişmədi ömrün mənası. (S.Vurğun)

Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, bu tipli birləşmələr dildə frazeoloji vahidlərin formalaşmasında da fəal iştirak edir. **Əli üzündə, əli qoynunda, ürəyi səksəkədə, gözü yolda** kimi birləşmələrdə tərəflərin məcazlaşması və morfoloji əlamətlərin daşlaşması müşahidə olunmaqdadır. Bu isə həmin birləşmələrin frazeoloji vahidlərə keçid vəziyyətində olduğunu göstərir.

Bu birləşmələri xəbərlilik şəkilçisinin ixtisarı nəticəsində ilk baxışdan onlara bənzəyən, mənsubiyyət və yerlik hal şəkilçili təsadüfi yanaşan sözlərdən də fərqləndirmək lazımdır.

Gözüm yolda, könlüm səsdə,
Deyin, necə dözümlü, dağlar. (S.Vurğun)

Verilmiş nümunədəki yerlik halda işlənən sözləri mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlətsək də (gözüm yolundadır, könlüm səsindədir) onların birləşmə yaratmadığı aydın olur.

Müqayisə et:
Sindən söz qoşub şeir düzəldən
Əllər məclisində oturub durdun

Könül tərənəm burdan uçurdun. (S.Vurğun)

İsmi birləşmələrin haqqında danışılan tipində isə tərəflər arasındakı əlaqə çox möhkəmdir və ona görə də onları ayırmaq mümkün olmur, monolit birləşmiş tərəflər cümlədə atributiv səjiyyə daşıyaraq birlikdə bir üzv kimi çıxış edir.

1. Sənsə yalqız, **əli qoynunda** yenə
Qəlbim, eşqin kimi tək
Tozlanan yollara göz gəzdirərək
Ah çəkirsən, de, nədən? (S.Vurğun)

2. Sovet sədri Qurban kişi ilə görüşüb, onun voyenkomatdan gətirdiyi növbəti çağırış vərəqlərində kimlərin adları olduğunu öyrənirdi, kolxoz sədrinin kabinetinə girib, sabahkı «naryadın» verilməsində iştirak edirdi, yalnız bundan sonra, yenə **pencəyi çiyində, təsbehi əlində**, ağır, yorğun addımlarla evə dönürdü. (İsa Hüseynov).

3. **Əli çənəsində** ellər gözəli

Dinləyə-dinləyə «oxay»lar deyir. (S.Vurğun)

Verilmiş nümunələrdən görüldüyü kimi, fərqləndirilmiş birləşmələrin tərəflərini bir-birindən ayırmaq mümkün deyil, odur ki, tərəflər birlikdə bir üzv – zərflik kimi çıxış edir.

Prof.M.Hüseynzadə haqqında danışılan birləşmənin məhz bu xüsusiyyətini müşahidə etmiş, «Təyini söz birləşmələri» adlı tədqiqatında təktərəfli təyini söz birləşmələrinin söz yaradıcılığında rolu və sintaktik vəzifələrindən bəhs edərkən ona dair nümunələr göstərmişdir. Bəllidir ki, burada müəllifin tədqiqat obyektini təktərəfli təyini söz birləşmələri olduğundan yuxarıda göstərilən ismi birləşmənin tərəfləri təktərəfli təyini söz birləşməsi kontekstində götürülüb izah olunmuş diqqət tərəflərin sintaktik vəzifəsinə yönəldilmişdir. Müəllif yazır: Bəzən biri subyektin bir hissəsini, digəri isə başqa hissəsini bildirən ikitərəfli birləşmə birlikdə tərz-i-hərəkət zərfliyi kimi işlənir. Belə hallarda birinci təktərəfli birləşmə adlıq halda, ikinci isə yerlik halda işlənərək birincinin yerini bildirsə də, ikisi birlikdə iş və ya hərəkətin hal vəziyyətini göstərən zərflik olur; məs: Kiçik dönüb baxdı, İmaməli **əli döşündə** əylərək xəbər aldı: - xana xəbər verdimi ki, Tərhan ölübdür. (S.Rəhimov). İndi İranda hər şəhərdə, hər kənddə bir müsəlman görsən, görəcəksən ki, **əli qoynunda, boynu çiyində**, başı aşağı qəmli və dərdli durub az qalır ağlasın (C.Məmmədquluzadə) – bax: Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. ADU nəşriyyatı, Bakı – 1959, səh.146).

Bu birləşmələr professor Y.Seyidovun ikinci qrupa daxil etdiyi birinci tərəfi yerlik hal şəkilçili ismi birləşmələrə də müəyyən cəhətdən bənzəyir, lakin həmin birləşmələrdə yerlik hal şəkilçisi birinci tərəfdə işləndiyi halda, yuxarıdakı birləşmələrdə yerlik halda duran söz birləşmədə asılı deyil, əsas tərəf kimi çıxış edir.

Təbiidir ki, bu ismi birləşmələrin birinci tərəfi yerlik halda işlənən ismi birləşmələrin tərəflərinin inversiyası nəticəsində dildə işləklilik qazanması şübhə doğurmur.

Gözlərində duman, baxışları qan
Əlində bir qamçı, belində naqan,
Gəray bəy ortaya atılır birdən,
Güləri diksinir durduğu yerdən. (S.Vurğun)

Müqayisə edək:

Həyası üzündə, əqli başında (Üzündə həyası, başında əqli. - (H.A.)
Öldürə Vaqifi gözü qarşında.

Göründüyü kimi, təqdim edilən birləşmələr müəyyən cəhətdən orta q xüsusiyyətlərə malikdir. Birinci tərəfi yerlik halda işlənən ismi birləşmələrdə də birinci tərəfdəki sözlərin əsasən mənsubiyyət şəkilçisi ilə işləndiyi professor Y.Seyidovun diqqətindən yayınmamışdır. Elə həmin əsərdə bu tip birləşmələrdə birinci tərəfdə duran sözlərin mənsubiyyət şəkilçisiz işləndiyinə dair də nümunələr göstərilmişdir: (bax: göstərilən əsəri)

Gözlərdə intiqam, qılınclarda qan,
Buludlar kişnədi, göylər ağlardı (S.Vurğun)

Bu yazıda haqqında danışılan ismi birləşmələrdə isə I tərəfdə deyil, ikinci tərəfdəki sözlərin həm mənsubiyyət şəkilçisi ilə, həm də onsuz işləndiyi müşahidə olunmaqdadır (**təsbehi əlində, əlləri tətikdə**).

Nümunələrdən aydın olur ki, bu ismi birləşmələr indiyə qədər öyrənilən və tədqiqata cəlb edilən ismi birləşmə qruplarından tamamilə fərqli bir quruluş tipinə malikdir. Doğrudur, bu birləşmələrin formalaşması da asılı tərəfi yönük, yerlik, çıxışlıq halda işlənən ismi birləşmələrdə olduğu kimi, «feli birləşmələrin dəyişilməsi və ixtisası nəticəsində, bəzən isə cümlələrin predikativlikdən məhrum olmaları nəticəsində» (Y.Seyidov. Göstərilən əsəri) mümkün olmuşdur. Lakin bu, həmin birləşmələrin artıq formalaşmasını başa çatdırmış xüsusi bir quruluş tipi olduğunu inkar etmir. Kifayət qədər dil materialları bu birləşmələrin ismi birləşmələrin rəngarəng quruluş modellərindən biri kimi dildə sabitləşdiyini sübut edir və Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin çox zəngin quruluş tiplərinə malik olduğunu göstərməkdədir. Fikrimizə, bu birləşmələrin də ali məktəblər üçün hazırlanan dərslik və dərs vəsaitlərinə daxil edilməsinə ehtiyac var. Bu birləşmələrin öyrənilməsi Azərbaycan dilindəki ismi birləşmələr barədə tam və hərtərəfli təsəvvürün formalaşmasında əhəmiyyətli olar.

TÜRK TƏLƏBƏLƏRİNƏ LATIN QRAFİKALI AZƏRBAYCAN ƏLİFBASININ ÖYRƏDİLMƏSİ

İnqilab BABAYEV,
filologiya elmləri namizədi,
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının dosenti,

Suğra İMANOVA,
Səfura GÖZƏLOVA,
həmin akademiyanın baş müəllimləri

Məqalədə oxuculara türk tələbələrində Azərbaycan dilinin fonetikasının, daha konkret desək, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının öyrədilməsi təcrübəsindən bəhs edəcəyik.

Müəllimlərin diqqətinə çatdırmaq istədik ki, sənəbi vətəndaşlara Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlər dərslər dedikləri tələbələr dilini haqqında müəyyən məlumata malik olmalıdırlar. Çünki keçdikləri mövzunu tələbələr dərinlən mənimsətmək üçün müəyyən müqayisələr aparmaq, ayrı-ayrı sözləri, ifadələri tərcümə etmək lazım gəlir. Bu, qohum dilləri tədris etdikdə daha yaxşı sənərə verir.

Türk tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisinin həm asan, həm də çox çətin tərəfləri vardır. Asan tərəfi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və türk dilləri qohum dillər olduğu və eyni dil qrupuna – Oğuz qrupuna daxil olduğu üçün dilimizin leksikası və qrammatikasında uyğun, fonetikasında isə fərqli cəhətlər daha çoxdur. Məsələn; Azərbaycan dilində *alma*, türk dilində *elma*, Azərbaycan dilində *Türkiyə*, türk dilində *Türkiye* və s. yazılmasından görünür ki, sözün leksik mənası aydındır, lakin yazılışı fərqlidir. Özü də elə incə fərqlər var ki, tələbələr çox vaxt avtomatik olaraq səhvə yol verirlər. Əlbəttə, bu çətinliklər ilk növbədə türk dilinin əlifbası ilə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası arasındakı kiçik fərqlərdədir.

Məlum olduğu kimi, türk dilinin əlifbasında 29 hərf vardır. Bunların içərisində *e, g, ğ, l, k* hərfləri ikili səsə malikdir.

Azərbaycan dilində isə 32 hərf, 34 səs vardır. Azərbaycan əlifbasındakı *q, x, ğ, ə* hərflərinin türk əlifbasında olmaması türk tələbələrə orfoqrafiyanı və əlifbanı öyrətməkdə çətinlik törədir. Ona görə də Azərbaycan dilinin fonetikasının tədrisi prosesində əvvəlcə türk

əlifbasında olmayan hərflərin və səslərin öyrədilməsindən başlayırıq. Tələbələrə izah edirik ki, Azərbaycan əlifbasının hərfləri ilə səsləri eynidir, yəni "k" hərfi istisna olmaqla hərflər necə yazılırsa, elə də tələffüz edilir.

"k" hərfi üç cür tələffüz olunur: kitab, məktub sözlərində *ke* kimi, tank, kombayn, traktor sözlərində *ku* kimi, çörək, ipək sözlərində *ʃ* kimi. Doğrudur, türk dilində də *k* hərfi apesifikliyi ilə seçilir. Lakin Azərbaycan dilindəki *k*-dən fərqli və oxşar cəhətləri də var.

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının mənimsənilməsində *ə* saiti də müəyyən çətinliklər törədir. Açıq incə sait olan *ə* hərfi türk əlifbasında yoxdur. Lakin bəzi sözlər var ki, onlar *e* saiti ilə yazılır, ancaq *ə* kimi tələffüz olunur. Məsələn; *ben* – [bən], *sen* – [sən], *teyzə* – [teyzə], *ürək* – [ürək] və s.

Türk dilində şəkilçilər, qoşma və bağlayıcılar da *e* kimi yazılır, lakin *ə* kimi oxunur. Məsələn; *ile* – [ilə], *üncə* – [öncə], *gelmək* – [gəlmək], *evdə* – [evdə].

Göründüyü kimi, türk dilində *e* saitinə *ə* kimi tələffüz edilməsi elə bir leksik məna daşımır. Lakin bu, Azərbaycan əlifbasını öyrənən xarici tələbələr üçün müəyyən çətinliklər törədir. Belə ki, onlar harada *e*, harada *ə* yazıldığını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər.

Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün tələbələrə izah edirik ki, türk dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində *e* səsi *e* kimi, *ə* səsi də *ə* kimi tələffüz edilir və yazılır. Onlara başa salırıq ki, *ə* səsini harada *ə* kimi tələffüz edirsiniz, *ə* ilə də yazmalısınız. Məs.: geniş sözündə *e* tələffüz edirik, elə *e* də yazmaq lazımdır. Səs sözündəki *ə* səsi *ə* kimi tələffüz olunur və *ə* kimi də yazılmalıdır.

Şəkilçilərin, bağlayıcı və qoşmaların da belə yazıldığını tələbələrə izah edirik. Məsələn; tələbələrə izah edirik ki, Azərbaycan dilində *e* ilə yazılan şəkilçi yoxdur.

Ə-nin Azərbaycan dilində sözün hansı hissəsində işlədiyini bilmək, əlbəttə, hər bir tələbə Azərbaycan dilini öyrənən tələbə üçün zəruridir. Ona görə də dərslər gedişində tələbələrə müqayisəli surətdə türkçə və azərbaycanca *ə* kimi səslənən aşağıdakı sözləri misal gətiririk:

mən	-	<i>ben</i>	[bən]	şən	-	<i>şen</i>	[şən]
sən	-	<i>sen</i>	[sən]	tək	-	<i>tek</i>	[tək]
səs	-	<i>ses</i>	[səs]	ər	-	<i>er</i>	[ər]
sərt	-	<i>sert</i>	[sərt]	əməl	-	<i>emel</i>	[əməl, arzu]
tər	-	<i>ter</i>	[tər]	ələcək	-	<i>eldiven</i>	[əldivən]

Bu sözlərin müqayisəsi göstərir ki, türk dilində *e* ilə yazılan və *ə* kimi oxunan sözlər Azərbaycan dilində *ə* kimi yazılır.

Bir sözlə, tələbələrə izah edirik ki, türk əlifbası ilə Azərbaycan əlifbası arasındakı fərqləri öyrənəndən sonra yadda saxlamaq lazımdır ki, Azərbaycan əlifbasında *k* hərfindən başqa, yerdə qalan bütün hərflər eyni səsi verir, yəni yazıldığı kimi oxunur. Ona görə də imla yazarkən diqqətlə qulaq asmaq lazımdır: harada *e* tələffüz edilir, orada *e*,

harada ə tələffüz edilir, orada ə yazmaq və oxumaq lazımdır. Hətta türk dilində eyni cür yazılıb müxtəlif cür tələffüz edilən və başqa-başqa mənə daşıyan sözlər də Azərbaycan dilində öyrədilən qaydaya uyğun tələffüz edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində *el* sözü *el* kimi yazılır, *el* tələffüz edilir. Ancaq *əl* sözünü də türk dilində kimi də oxunur. Türk dilində də belədir. Ancaq *əl* sözünü də türk dilində *el* kimi yazırlar, ancaq *əl* kimi oxuyurlar. Yəni *el* və *əl* sözləri türk dilində eyni cür yazılıb başqa mənə ifadə etdiyi halda Azərbaycan dilində bu sözlər tələffüz edildiyi kimi yazılır. Daha sonra tələbələrə Azərbaycan dilində ə ilə başlayan aşağıdakı sözləri yazmağı və oxumağı tövsiyə edirik:

əzbər	-	əzəmət	-
əbədi	-	əziz	-
əvvəl	-	əzizləmək	-
əvvələ	-	əzmək	-
əqrəb	-	əyləncə	-

Tələbələr əyani surətdə görürlər ki, sözün harasında gəlməsindən asılı olmayaraq bütün ə ilə ə kimi tələffüz edilir və ə kimi də yazılır.

Sonra tərkibində həm e, həm də ə səsləri olan sözlərdən nümunələr yazdırırıq.

gedək	-	evlənmək	-
keçəl	-	ertə	-
eybəcər	-	erkən	-
eynək	-	eşləmək	-

Türkiyədən gəlmiş tələbələrə əlifbanın tədrisində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də türk dilinin əlifbasında iki danışiq səsi verən samitlərin olmasıdır. *K, g, l* samitlərinin iki danışiq səsi verməsi və Azərbaycan dilində bu halın olmaması türkiyəli tələbələrin azərbaycanca düzgün yazıb-oxumasında müəyyən çətinliklər törədir. Əlifbalarında *q, ğ, x* səslərinin və hərflərinin olmaması Azərbaycan dilində yazan türk tələbələr üçün bəzi anlaşılmazlıq yaradır. Məsələn, "qırx" sözünün "qarın - kar", "qolun - kol", "baxmağın bakmaq" kimi yazılması tələbələrdən Azərbaycan dilində daha çox yazmağı və müqayisələr aparmağı tələb edir.

G samitinin Azərbaycan dilindəki *q, ğ* səslərini verməsi də türk tələbələrinin rast gəldiyi çətinliklərdəndir. Türk əlifbasından məlumdur ki, *g* samiti qalın saitlərlə heca qurduqda Azərbaycan əlifbasındakı *q* kimi tələffüz olunur. məs.:

<i>gar</i>	-	qar
<i>gazete</i>	-	qəzet
<i>gala</i>	-	qala (ilk tamaşa)

G samiti incə saitlərlə heca qurduqda isə Azərbaycan əlifbasındakı *g* kimi tələffüz olunur. Məsələn:

<i>gül</i>	-	gül
------------	---	-----

- 38 -

gelmək - gəlmək
gergin - gərgin

Türk dilinin əlifbasından bunları tələbələrə xatırlatdıqdan sonra Azərbaycan dilində tərkibində *g* səsi olan aşağıdakı sözlər əsasında izah edirik ki, Azərbaycan dilində *g* samitinin tələffüzündə bir səsi - *g* vardır. İncə və qalın saitlərlə heca qurmasından asılı olmayaraq hər yerdə *g* kimi tələffüz olunur.

Qalın saitlərlə

İncə saitlərlə

gavalı	-	göz	-
gah	-	gecə	-
goplamaq	-	gəlin	-
guppultu	-	gizli	-
gurultu	-	gilas	-

Aşağıdakı misallardan görünür ki, Azərbaycan dilində hansı saitlərlə heca qurmasından asılı olmayaraq *ğ* elə *ğ* kimi, *q* da *q* kimi tələffüz olunur.

qaba	-	[qaba]	gözəl	-	[gözəl]
qabaqcıl	-	[qabaqcıl]	gözəgörünmə	-	[gözəgörünməz]
qabarıq	-	[qabarıq]	gözüaçıq	-	[gözüaçıq]
qaymaq	-	[qaymaq]	gözütöx	-	[gözütöx]
qaynaq	-	[qaynaq]	göygöz	-	[göygöz]

Azərbaycan əlifbasındakı *ğ* hərfi türk əlifbasında iki cür səslənir: bir Azərbaycan əlifbasındakı *y* kimi, bir də elə *ğ* kimi, türk dilində *ğ* samiti - incə saitlərlə heca qurduqda *y* kimi səslənir. Məsələn:

<i>ığnə</i>	-	[iyənə]	-	iyənə
<i>eğilmək</i>	-	[əyilmək]	-	əyilmək
<i>ığdə</i>	-	[iydə]	-	iydə
<i>eğetim</i>	-	[eyetim]	-	tərbiyə

G samiti qalın saitlərlə heca qurduqda özündən əvvəl gələn sait bir az uzanır. Məsələn:

dağ	-	[daa]	-	dağ
ağac	-	[aac]	-	ağac
ağlamaq	-	[aalamak]	-	ağlamaq
bağ	-	[baa]	-	bağ

Ğ samiti iki qalın sait arasında işləndikdə özündən əvvəlki sait kimi uzun tələffüz edilməklə yanaşı Azərbaycan dilindəki *ğ* səsinə (zərif şəkildə olsa da) verir:

Məsələn:

<i>ağlamak</i>	-	[aalamak]	-	ağlamaq
----------------	---	-----------	---	---------

- 39 -

uğramak - [uqramak] - uğramaq
Azərbaycan dilində olduğu kimi, türk dilində də **ğ** samiti sözün əvvəlində işlənir. Tələbələrə məsləhət görürük ki, türk dilində **ğ** samitinin iki səs verməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilində bu hərf yalnız bir **ğ** səsini verir və sözün ortasında və axırında hansı saillə işlənməsindən asılı olmayaraq yalnız **ğ** səsini verir. Məsələn:

qarğa -	ağsaqqal -
igtişaş -	ağrı -
ağlamaq -	bağban -
ağız -	boğaz -

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasını tədris edərkən qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də Azərbaycan dilində **i** ilə başlayan sözlərin olmaması, türk dilində isə olmasıdır. Məsələn: Azərbaycan dilində **işiq**, **ıldırım** sözləri türk dilində **ışiq** və **yıldırım** kimi yazılır və oxunur. Bu çətinliyi də aradan qaldırmaq üçün tələbələrə türk dilində **i** ilə başlayan sözlərin Azərbaycan dilində **i** ilə yazılıb tələffüz edilməsini misal gətiririk və eyni tipli tapşırıqlar veririk.

Tapşırıq. Aşağıdakı sözləri dəftərinizə köçürün, **i** və **i** səslərinin tələffüzünə diqqət yetirin.

Türkcə		Azərbaycanca
ılık	[ılık]	ilq
ısı	[ısı]	isti
ırk	[ırk]	irq
ışık	[ışık]	ışq, tütək
ismarlamak	[ismarlamak]	ismarlamaq, sifariş
ısıtmak	[ısıtmak]	isitmək
ışık	[ışık]	ışq
ışıldaq	[ışıldaq]	ışıldaq, prorektor
ırz	[ırz]	irz, namus

Türk əlifbasında **x** samiti yoxdur. Azərbaycan əlifbasında isə vardır. Həmin samiti türk tələbələrinin düzgün yazıb-oxuması üçün onlara xatırladıyıq ki, türk dilində **x** səsi **h** və ya **k**, ya da sözün ortasında gələrsə, **ş** kimi tələffüz olunur. Azərbaycan dilində isə **x** səsi sözün harasında gəlməsindən asılı olmayaraq **x** kimi tələffüz olunur. Türk dilində isə **h** səsi həm **h** kimi, həm də **k** kimi tələffüz olunur. Məsələn:

Azərbaycanca		Türkcə
xəbər	[xəbər]	haber
ox	[ox]	ok
çox	[çox]	çok
xərc	[xərc]	harc
xəstə	[xəstə]	hasta
doxsan	[doxsan]	doksan
axın	[axın]	akın
qorxu	[qorxu]	korku

xəritə	[xəritə]	harita
arxiv	[arxiv]	arşiv
bronxit	[bronxit]	bronşit
xəlif	[xəlif]	həlif
xala	[xala]	hala
xanədan	[xanədan]	hanədan

Keçilənləri mənimsətməkdən ötrü tələbələrə aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirməyi məsləhət görürük.

Tapşırıq. Aşağıdakı sözləri azərbaycanca düzgün oxuyun, **ə** və **e** səslərinin tələffüzünə diqqət yetirin.

Türkcə	Azərbaycanca
efendi	əfəndi
eczane	əczaçıxana
efkar	əfkar - fikirlər
elbise	əlbəsə - libas
emekli	əməkli - təqaüdüçü
emel	əməl, məqsəd
emin	əmin, sırayı əsgər
er	ər
etek	ətək
evet	əvət, bəli
ezeli	əzəli, əbədi
besteçi	bəstəçi
belirtmek	bəliirtmək, bildirmək
beklemek	bəkləmək, gözləmək
bebe	bəbə
çeyrek	çərək, dördüdə bir
çekilmaz	çəkilməz, dözülməz

Tapşırıq. Aşağıdakı sözləri köçürün. **G** və **q, k** səslərini düzgün tələffüz edin və yazılışına diqqət yetirin.

Türkcə	Azərbaycanca
gazyağı	qazyağı, neft
geçici	keçici, müvəqqəti
geveze	gəvəzə, boşboğaz
geyik	keyik, xallımaral
gezegen	gəzəyon, planet
gibi	kimi (qoşma)
göğüs	köks, döş qəfəsi
güc	güç, çətin
gül	qızılgül

LİŖVİSTİK TƏHLİL – MÜHÜM ÜMUMİLƏŞDİRMƏ ÜSULU

Vaqif QURBANOV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Linqvistik təhlil deyəndə dil şəbələrini hər birinə dair anlayışların ən mühüm və başlıca cəhətlərinin differensiyasiya-inteqrasiya olunması nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik təhlillər məhz bu şəkildə aparılır. Əlbəttə, təhlillər öz həcminə görə xüsusi və ümumi xarakter daşıyarsa, məqsədinə görə natamam və tam olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, linqvistik təhlil həm tədqiqatın, həm də təlimin metodoloqları tərəfindən öyrənilir. Linqvistlər mətni də müxtəlif aspektlərdən təhlil edirlər.

Linqvistik təhlillər ən zəruri ümumiləşdirmə vasitələridir ki, bunlar idrakin da, təlimin də metodlarını bir istiqamətə yönəldir. Metodik ədəbiyyatda linqvistik təhlillər haqqında çox danışılır. Ancaq linqvistik təhlilin axıra qədər tədqiq olunmadığı və təlimdə imkanlarının tükənmədiyini təcrübədə sübut edir.

Dilçi metodistlər linqvistik təhlilin didaktik əhəmiyyətini aşılana biliklərin sistemə salınmasında görürlər. Onlar hesab edirlər ki, linqvistik təhlil həm də bacarıq vasitəsidir. Doğrudan da, əgər XI sinif şagirdi bir mürəkkəb quruluşlu, lakin sadə strukturlu, məsələn, "Görürəm ki, qəhrəmansan..." cümləsini intonasiya ilə oxuyub, onun tabeli mürəkkəb cümlə növündən olması haqqında nəticə çıxarırsa, baş və budaq komponentləri göstərsə, bu o deməkdir ki, linqvistik biliyini işə salıb analitik bacarıq nümayiş etdirir. Analitik təfəkkür sahibi belə faktları düşüncə obyektinə çevirərkən dərhal komponentlər arasındakı tabelilik əlaqəsindən nəticə çıxarır: burada tabelilik var. Bu iki sözdən bribaş cümlə, digəri budaq cümlə paradigmasındadır. Daha sonra sualla asılı cümləni tapmaq onun üçün elə bir çətinlik törətmir, inteqrasiya mərhələsi hökmlərə çevrilir.

Orta məktəb təhsilində linqvistik təhlilləri müxtəlif məqamlarda tətbiq edirlər; ancaq hansı məqamda və nə məqsədlə tətbiq olunduğu aydın deyil. Təkcə onu qeyd edirlər ki, belə təhlillər təfəkkürü inkişaf etdirir.

Bəs dil hadisələrini əlaqə və vəhdətlə, fəndaxili əlaqəliklər və vasitəlikləri ilə təsdiq etmək bacarığı necə? Şagirdlər bu keyfiyyətlərdən məhrum olmalıdırlar? Əlbəttə, yox.

V sinifdə şagirdlər fonetik təhlil bacarıqları ilə məşğul olurlar. Onun linqvistik təfəkkürə təsiri, şübhəsiz ki, var. Bəs nitq də varmı?

Belə təhlillər VI, VII, VIII, IX, X və XI siniflərdə aparılmalıdır. Çünki fonetikadan şagirdlərin nitqində aşağıdakı nöqsanlar qalır:

1) saitlərin tələffüzü ilə bağlı; 2) samitlərin tələffüzü ilə bağlı; 3) səsələrin bir-birinə çevrilməsi ilə bağlı; 4) səs-heca münasibətləri ilə bağlı; 5) səs-vurgu

münasibətləri ilə bağlı; 6) səs əvəzlənmələri ilə bağlı; 7) səs yerdəyişmələri ilə bağlı; 8) səs artımı ilə bağlı; 9) səs düşümü ilə bağlı; 10) səs yerdəyişməsi ilə bağlı və s.

V sinifə qədər də şagirdlərə ayrı-ayrı sözlərin səs və hərf tərkibini analiz etmək bacarıqları aşılıb. Ancaq bu sistemdə dil və nitq bağlılıqları yoxdursa, deməli, inkişafetdiricilik çatışmır, dil duyumu tərbiyəediciliyi də yox dərəcəsidir. Sözlərin yalnız kök formasının tələffüzü ilə mədəni nitq vərdişləri formalaşdırmaq mümkün deyil.

Sözü həm başlanğıc, həm də hal, xəbərlilik, cəm kateqoriyalarında müşahidə materialına çevirmək və müxtəlif cəhətli tapşırıqlarla mətnin fonetik təhlilini başa çatdırmaq əsil metodika sayılır.

Qabaqcıl müəllimlərə verilən bu ideya, həqiqətən də, şagirdlərin bilik və bacarığının inkişafında mühüm rol oynadığı kimi, onların nitq və təfəkkürünün inkişafına da ciddi təsir edir.

Gədəbəy rayonundakı Zəhmətkeş kənd orta məktəbinin müəllimi Qumru Abdullayevanın təcrübəsi bu cəhətdən maraqlıdır. Qabaqcıl müəllim göstərir ki, o, siniflərdə fonetik təhlilin tərkibinə intonasiyanı da əlavə edir. Bunun üçün mətnin hər bir cümləsinin məqsəd və intonasiyaya görə təhlilində tona, tembrə, fasiləyə, vurguya, orfoepiyaya fikir verilir. Daha sonra mətnin orfoepiyasının linqvistik əsasları izah olunur.

Nümunələr:

1) Düşmənlər Qarabağ torpağından qovulmayınca heç bir azərbaycanlının, heç bir namuslu Azərbaycan vətəndaşının sevinməyə, bayram etməyə haqqı yoxdur.

Bu cümlənin tələffüzündən tələb onunanlar:

Düşmənlər /Qarabağ torpağından/ qovulmayınca/ heç bir azərbaycanlının, heç bir namuslu Azərbaycan vətəndaşının/ sevinməyə, bayram etməyə/ haqqı yoxdu//.

Göründüyü kimi, sözlərin yazılışından fərqli olaraq, səs əvəzlənmələri, səs dəyişməsi, səs düşümü kompleksinə fasilələrin və məntiqi vurgunun da əlavə olunması fonetik təhlilin zənginləşdirilməsidir.

2) Yel qanadlı illər ömürdən gedir,
İnsan zəhmətilə kamala yetir;
Bağında lələlər, nərgizlər bitir,
Tikanlar, qanqallar bitirmə, oğlum!

Bu mətnin 2 sadə cümləsi nəqli intonasiya ilə, 1 cümləsi isə əmr intonasiyası ilə oxunur və bütöv tələffüz normaları aşağıdakı kimidir:

Yel qanadlı illər /ömürdən gedir/,
//İnsan zəhmətilə /kamala yetir./
Bağında lələlər/ nərgizlər bitir/,
Tikanlar, /qanqallar/ bitirmə./ oğlum!//

Qeyd etmək lazımdır ki, mətnin fonolojiyası üzərində işi sistemli aparan, dildaxili əlaqə prinsiplərinə əməl edən müəllim hər mətdə maraqlı təhlil imkanları görə bilər. Cinaslı cümlələrin, dodaqdayməz qoşmaların, incə, qalın saıtların nizamlı düzülüşünü göstərən mətn nümunəsinin üzərində qurulan müşahidələrdən heca, əruz bölgü bilğisinin də səslərlə bağlı olmasından, uzanan və qısalan hecaların tələffüzündən çıxarılan nəticələrdən nitq inkişafı qazanır.

Nəzm parçaları üzərində təşkil olunan müşahidə-müşahidələr mühakimələrlə davam etdirildikdə nitq parçasının fonem əsasları və tələffüzünün məqsədi şagirdlərə daha aydın çatur.

Bildiyimiz kimi, oxu ayrıca bir fonematik elm sahəsidir. Ancaq şifahi nitqin açarı sayılan bu sahə əsil kombinator olur. Oxuda nə varsa, şifahi nitqdə də, danışqda da o vardır. Şagirdlərin ədəbi tələffüz bacarıqlarının inkişaf edib vərdişlərə və ya qabiliyyətə çevrilməsində XI sinifdə ümumlaşdırıcı təkrar dərslərdə müxtəlif üslub, növ və janrdan olan mətnlər üzərində təhlillərə diqqət yetirən müəllimlər öz şagirdlərində əsil mədəni nitq vərdişləri aşılayırlar. Ancaq vəznlı mətnin intonasiyası və orfoepiyası müşahidə materialına və şagirdlərin düşüncə obyektinə çevrilmədiyi hallarda, onların ayrı-ayrı bəhr bölgülərini oxuya bilmədiklərindən şikayət edilir. Məgər intonasiya vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi cümlənin, mətnin ədəbi tələffüzlə oxunmasından ötrü deyilmi?

Azərbaycan dilindən heca və əruz vəznlərində də ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnmədən bölgülərə, fasilələrə, sintaqmlara vərdiş etmədən şagird ədəbi və ya bədii oxu sənətindən baş çıxara bilərmə?

Qarşılıqlı əlaqə və vəhdətə tərək edən müəllimlər dillə ədəbiyyatın bir integrativ fənn olduğu qənaətindəndirlər. Ona görə də fonetik vahidlərin səs, intonasiya, fasilə, bölgü, heca, vurğu və orfoepiya vərdişlərinin kompleks tərkibdə yarandığını düzgün dərk edirlər. Lakin bəzi ədəbiyyat müəllimləri də var ki, əruz vəznindən olan parçanı oxudarkən yalnız təfəllülərə və ya bölgülərə fikir verdiklərindən vurğuya və orfoepiyaya diqqət yetirmir, digər fonetik məqamları unudur və orfoepiyayı yalnız Azərbaycan dilinin tədrisinə məxsus tələb hesab edirlər.

Bakı müəllimləri ilə keçirilən təkmilləşmə kurslarında bu qənaətimizi metodistlərlə çox bölüşmüş, müəllimlərə mətnlərin ifadəli qiraət metodikası üzrə tapşırıqlar verilmişdir. Tapşırıqda görə hər müəllim əruz vəznində olan aşağıdakı parçalardan I beyti nümunəvi oxumalı idi.

Mənim könlüm sədəfdir, sözlərimdir dürrü-qəltani;
Dənizdir elmim, Allah feyzidir neysan barani.

Əgər dilin bu dəryaya, bu dürrə bir yolu vardır
Ki, hər saat səxavətlə bəzər dürr ilə dünyanı.

Sözün şəni o əndazə böyükdür ki, müəllimlər
Sözün məhsulu bilmişlər duanı, vəhyi, quranı.

Biliksiz olduğuna etiraf et alim olsan da,
Ki, nadandır demişlər göyçayım məğrur danani.

Əgər bir kəs vurarsa elmdən dəm, bil ki, cahildir,
O, hardan anlayır hikmətdəki əsrari-pünhani?

Guman etməhər hikmətdən xəbərdar idi Əflatun,
Həqiqət elmdən agah alim sanma sən Loğmani!

Elə gizlənməmişdir ki, həqiqət sirri gözlərdən.
Ki, açsın hikmət əhli sirr üzündən bu müəmmi.

Gözü doymaz hərisin bu dəhrdə, çünki həris insan
Olarsa şahı-İran, tatmaq istər mülki-Turani.

Tamahla oğlanan bir qəlbın heç vaxt ataşi sönməz,
Qızıldan ötrü şıqqət kəsb edər hər ləhzə böhrani”.

“Behiştə hər kəsin bir zövqdür, körpə uşaqlarçün,
Ana ağuşu cənnətdir, bal arxı-dayə püstani.

Eksperimentdə iştirak edən 132 nəfər müəllimdən 110-nun ifasında beylərin təfəllül, bölgü prinsipləri gözlənilməmişdirsə də, 113 nəfərinin ifasında ədəbi tələffüz nöqsanlarına, o cümlədən heca, söz vurğusu və orfoepiya ilə əlaqədar ciddi səhvlərə yol verildiyi də qeydə alınmışdır. Ədəbi tələffüz qüsurlarının içərisində uzanan saıtlar, səsdəyişmələr və poetik orfoepiyanın göstərilməsi halları daha çox diqqəti cəlb etdi.

Bununla da bir daha sübut edildi ki, məktəblərimizdə dil təliminin əlaqə və vəhdət prinsipinin gözlənilməsi üçün tətbiq olunan metodların təkmilləşməsi üzrə ilk növbədə linqvometodik tədqiqatlar aparılmalı, elmi-didaktik nəticələr çıxarılmalıdır. Onların bəzilərini aşağıda veririk:

Ana dilinin məna tutumu haqqında linqvometodistın elmi cəhətdən dərin biliyi və təcürbi cəhətdən aydın təsəvvürü olmalıdır. “Ana dili interaktiv fəndir. Ədəbiyyatçılar qrammatik təyində bədii təyin haqqında interaktiv fikir formalaşdırma bilmirlər; odur ki, dil və ədəbiyyata **ana dili** deməkdən ehtiyat edirlər; beləliklə də, təlimdə əlaqə və vəhdət prinsipinə lazımı şəkildə əməl etmirlər. Mətnin linqvistik təhlili zamanı bəzən məcazi mənada işlənməmiş müəyyən söz qrupunun omonimlik – çoxmənalılıq mənalının səhv götürülməsi də məhz bununla əlaqədar olur.”

Mətnin linqvistik təhlilinin dilçiliyin və ya ədəbiyyatın vahidi olması ilə əlaqədar mübahisələr də davam edir; mübahisə edənlər məsələnin mahiyyətində ana dili integrallığının durduğunu görə bilmirlər. Metodoloqlar çox dəqiq demişlər ki, dilçi-metodist olmaya da bilər, linqvometodist əsil

filoloq, dilçi olmağa borcludur; çünki dilçilik həmişə təcrübədən nəzəriyyəyə doğru inkişaf edən bir elmdir".]

Mövcud qaydalara görə, sintaktik təhlil zamanı mətn nümunəsi yalnız bədii əsərlərdən seçilir. Belə çıxır ki, elmi, publisistik və məişət üslublu cümlələr təhlil olunmaz. Müəllimlərdə belə bir səhv stereotip də formalaşmışdı. Bu da ənənədən gəlir. Çünki sintaktik təhlil olunan cümlənin oxusundan sonra məqsədə və intonasiyaya görə növü və üslubunun göstərilməsi tələb olunsaydı, daha sonra quruluşu və digər cəhətləri sadalansa idi, o zaman integrativlik gözlənilərdi.

Əlaqə və vəhdət sintaktik cəhətdən üzvlənən və üzvlənməyənləri də deməyi və göstərməyi tələb edir. Müəllimlər nə üçün bu amili nəzərə almırlar? Çünki ali məktəbdə bu cəhətə praktik olaraq diqqət yetirilmir.

Halbuki sintaktik cəhətdən üzvlənmək və ya üzvlənməmək məsələsi sərbəst cümlələrin qrammatik və sabit cümlələrin leksik vahid olması ilə əlaqədardır. Odur ki, məsələnin məzmununu orta və ali təhsilə görə müəyyənləşdirmək və buna bərdəfəlik nöqtə qoymaq mümkündür.

Orta ümumtəhsildə fonetikadan öyrənilən biliklər də, təhlil qaydası da, təxminən, sintaksisdə olduğu kimi, sistemliklikdən uzaqdır. Belə ki, V sinifdə aparılan təhlillə XI sinifdə aparılan təhlilin parametrləri eynidir.

Çox təəssüflər ki, bu bəsit qayda ali təhsildə də eyni ilə davam etdirilir. Bəs necə olmalıdır?

1) V sinifdə təhlil olunan material – söz şəkildə olur: dovşan, ailə, müəllim, müalicə, qayıq, almaz, məktəb, oxunmalı idi, gələsi ili və s.

2) VI-XI siniflərdə aparılan və ümumiləşən fonetik təhlil qaydası isə mətndən – cümlədən seçilməli və səs düşümü, səsartımı, səsəvzlənməsi – bir sözlə, cümlədəki qrammatik formasında, öz orfoepiyası ilə tələffüz olunmalı və sonra digər parametrlər sadalanmalıdır.

Mövcud qaydada isə bu, bizi qane edə bilməz; fonetikadan yalnız V sinif həcmində öyrənilən biliklər əsasında gənclər ali məktəblərə hazırlaşsınlar. Deməli, onların ədəbi tələffüzü V sinifdəki həcmdə və səviyyədə (inkişaf etməmiş) qalır.

Əslində isə, fonetik bilik və bacarıqlar V-XI, leksik bilik və bacarıqlar qrammatik bilik və bacarıqlar VIII-XI siniflərdə xətti, pilləli və konseptik prinsiplər əsasında aşılındığı kimi, linqvistik təhlillər də bu xətt üzrə həyata keçirilərsə, əlaqə və vəhdət təlimin elmi əsaslar üzrə qurulmasını, interaktiv formalarda həyata keçirilməsini və optimal nəticələnməsini təmin edər.

Əlaqə və vəhdətini bu cür gözlənilməsi ana dili təlimini niq mədəniyyəti vərdişləri mərhələsinə çıxarır. Deməli, linqvistik təhlillər məqsədli aparılmalı, yəni dərslərdə öyrənilən mövzunan xüsusiyyətlərini açmağa xidmət etməlidir.

Müasir interaktiv metodlardan olan problemlə situasiya, şəxələndirmə, dialoq-diskussiya, hərtərəfli təhlil, debat, mühakimə xarakterli inşalar vasitəsilə linqvistik təhlil zamanı bu ideyanı gerçəkləşdirmək mümkündür.

SƏMƏD VURĞUNUN «AYGÜN» POEMASININ TƏDRİSİNƏ DAİR

Allahverdi EMİNOV,
pedaqoji elmlər namizədi

Səməd Vurğunun yaradıcılığı bu gün daha artıq önəm kəsb edir; bunu bəzi rəkaslardan daha aydın sezirik: **Birincisi**, poetika baxımından. Şair ziddiyyətli, sosializm realizmi ədəbi metodunun mütləqliyi dövründə yaşayıb yaratmışdır. Bu isə ədəbiyyatın azadlığını, sərbəstliyini kəskin şəkildə məhdudlaşdırırdı. **İkincisi**, şairin fitri istedadı ədəbi mühitindən köklü şəkildə fərqlənirdi, dediyimiz çərçivədən kənara çıxırdı. **Üçüncüsü**, S.Vurğun çağdaş poeziyanın modern ədəbi cərəyanlarına belə «ilişmiş», çünki onun yaradıcılığı xalq və həyat müdrikliyindən qaynaqlanmışdı. **Dördüncüsü**, şairin şəxsiyyətilə onun yaradıcılığının harmoniyası üst-üstə düşür, bir-birini tamamlayırdı. **Beşincisi**, S.Vurğun yaradıcılığı artıq bəşəriləşmişdir. Görünür, ədalət naminə, gənc nəsə şair bütün sferalarda öyrədilir, sevdirilir, fərdi zövqlərdən və yanaşmalardan uzaqlaşdırılır. **Bunu** orta ümumtəhsil məktəblərimizdə S.Vurğunun yaradıcılığının tədrisi də bir daha göstərir. Orta məktəblərdə S.Vurğun yaradıcılığı konkret olaraq «Aygün» poeması əsasında öyrədilir.

«Aygün»də S.Vurğun ilkin tezisini irəli sürdü: insan mədəniyyəti və onun əxlaqında hər bir fərdin idrakı təbiətin qeyri-adi, dərkolunmaz məntiqini anlamaq iqtidarında olmaya bilər, lakin idrak (bütövlükdə) insanın (fərdin) özünə qayıdanda əxlaqi təminatı, fikir isə emosional münasibəti ödəyir. Deməli, şair üçün insan idrakı və mədəni harmoniya bəşərililiyini saxlayır. Əmirxan insanlar arasında böyümüş, ana qayğısı görmüşdür. O, özünü dərk edəndə həyatda yerini tapmaq fikrinin, qonaqının bu qədər ecazkarlığına inanmamışdı. Və bu həyatı həyat kimi təsəvvür etməmişdi. Şair bu psixologiyadan irəli gələrək suallar qoyur: İnsan mədəniyyəti həyatın ziddiyyətlərinə məruz qalanda əxlaqi təminatı, əxlaqi ölçünü gözləyəcəkmi? Əks halda, beləcə yaşamaq mümkündürmü? İnsan xoşbəxtliyinə onun qısqançlığı zamanət verəcəkmi? Bu suallar Əmirxanın qarşısına çıxmadığı üçün fikrin faciəsi başlanır. Şair artıq inanır ki, sevdiyi və qısqandığı Aygün bu suallara cavab verməyə borcludur. Əslində isə bu cavabı Əmirxan tapmalıdır, bu şərtlə ki, o, şəxsiyyət kimi özünü təsdiqləməlidir. Şəxsiyyət isə təhsil, özünü aparmaməimsəmə və sairə formalaşır. Bu keyfiyyətlər hələlik onda mövcuddur:

Bir də ağır oturmağı, ağır durmağı,
Polad kimi cingildəyən nüfuzlu səsi.
Saxavətli, dostlar ilə məclis qurmağı,
Gözlərində aşib-daşan həyat həvəsi.

Əmirxan mədəni inkişafı, əxlaqi harmoniyayı özündə birləşdirməlidir. S.Vurğun da onu nəzərə almışdır ki, Əmirxan öz tələbatlarına uyğun

davranmaqda, hisslərinə üstünlük verməkdə ictimai münasibətlərin xarakterini gözləməyə bərcəldür. Bu işə o vaxt mümkündür ki, sosial və şəxsi mənafe uyğunlaşsın, insanın imkanı, yaradıcılıq potensialı reallaşsın. Hələlik Əmirxan acizdir...

Adətən, poemanın təhlilində süjetdən kənara çıxılmaz, müəllimlərimiz bu yolu tuturlar. Mövcud ədəbi yanaşma (əlbəttə, dərslük də nəzərdə tutulur) buna imkan verir. Halbuki S.Vurğun Əmirxanın inkişafını, onun sosial strukturunu, fəaliyyətini, şüurunu və davranışını səciyyələndirən cəhətləri poema boyu izləmişdir. Əmirxan şəxsiyyətdir, ictimai münasibətlərin içindədir və S.Vurğun çox yaxşı bildirdi ki, bu müddəaya o yönümdən yanaşılmalıdır – şəxsiyyət ictimai (sosial) mühitin birbaşa inkasıdır, tərbiyə işi ictimai praktikanın, cəmiyyətin sosial normalarının, mənəvi sərvətlərin birbaşa ötürülməsidir. Və şagirdlərə çatdırılmalıdır ki, şəxsiyyət eyni zamanda inkişafın zahiri və daxili faktlarının qarşılıqlı təsiri ilə formalaşır. Bu prosesdə Əmirxan bir obraz kimi yaşadığı mühitdə insan psixikasını özündə əks etdirməlidir, çünki o, sosial inkişafın və psixi təkamülün hansısa səviyyəsində insandır. Deməli, onun ailədə, cəmiyyətdə mövqeyi görəksiz ola bilməz.

Əmirxan obrazı şagirdlərə açılmalıdır, çünki bu gün gəncliyin əxlaqi nəgisliyi, çatışmazlığı və s. Keçmişimizin (ata-babalarımızın) əxlaqi davranışları haqqında mənfi fikir oymatmasın, «inteqrasiya» adı ilə əxlaqımızı bizə yad proseslər qarşısında «əyməsin». Əmirxanın yaxşı cəhətlərini S.Vurğun əsər boyu izləyir, görür və qiymətləndirir. Özü də bir pədaqoq məharətiylə. Anası Əmirxanı erkəyin böyüdü və «varım-yoxum bir oğul»dur deyir.

Gah kaverkot, gah da şeyvət paltar geyindi.
Sol qoluna hələ qızıl saat da taxdı.
Arabir də pul üstündə evdə deyindi,
Öz gündəlik dərslərinə ödərgi baxdı.

Əmirxandakı qeyri-adekvat affekt: yersiz əsəbləşməsinə, özünü ələ ala bilməməsinə, hətta qışqanmasına onun xarakterinin formalaşdığı zahiri və daxili şərtlərin əlaqəsində, davranışının mürəkkəbliyində axtarılmalıdır. Bir daha nəzərə çatdırılmalıdır: bu o demək deyil ki, o, təkrarolunmaz fərdi keyfiyyətlərə xasdır. Halbuki bu qarşılıqlı təsirin psixologiyası (Aygünlə bağlı) onun gələcək fəaliyyətinin müsbət motivlərə yönəldilməsi ilə bağlıdır. İnsan özünün hər bir yaş mərhələsində fərdi xüsusiyyətlərə malikdir və bu, Aygünlə ilk «toqquşmada» özünü büruzə verir:

De niyə tək gedim sənəzsiz Muğana!
Nə var ki... Məktəb var... Nə bilim nə var...
Sən bu gün qadınsan, sabahsa ana.
Sən kimi düşünsə bütün qadınlar,
Gündə mən ev uçar, mən ev yığılar.

Əmirxan özünün düzgün olmayan qərarını anlayır və gənc qadının heysiyyətinə həssaslıqla yanaşır, özünün qışqanlığını etiraf etmək məcburiyyətində qalır. Bu mənəvi təsəlli yaradan Aygündür, çünki

qeyri-adekvatlıq effektinin bir funksiyası da insanın ruhi sarsıntılardan, mənəvi əzablarından xilas etməsidir. Belə hallarda o, özünə münasibətin hətta mənfi effektini hiss edib, qarşısındakının mənəvi tələbatlarını müsbət cavab verməlidir. Aygün inciklikdən, ona qarşı olan haqsızlıqdan dərin həyacan keçirə bilərdi, lakin o, ərinin əhvalını daha yüksəkliyə qaldırmağa çalışır, bununla da özünü ucaldır. S.Vurğun, beləliklə, ilk ər- arvad toqquşmasının zərif etikasını gözləmiş və insanın özünə yüksək qiymət vermə meyarını ödəməli olmuşdur.

Şagirdlərə Əmirxanın xaraktercə dəyişməsi prosesi aydın və təbii görünməlidir. Onlar bilməlidirlər ki, insan davranışı birdən-birə kamilləşmir və bu, tədricən təkamüllə sona çatır. Lakin onun əvvəllər özünə, öz hisslərinə çəkilməsi bir şəxsiyyət kimi düzgün formalaşmasına maneçilik törədir. Və bu maneə üçün münasib vasitəni onun özü tapır. Subyektiv davranış norması, öz şəxsi maraqlarına qapılma, istər-istəməz, yüksək əxlaqi məqsədlər üçün müvafiq vasitələr tapmaqda əngəllər yaradır. Artıq maneə hazırdır; bu, isti otaqda keçmiş əyiyə qapılmasındadır. Maneəni şərtləndirən amillər Əmirxanın vaxtilə olduğu kəf məclislərinin, ünsiyyət bağladığı adamların-mikromühitin-iddialarının doğurduğu illüziyalardır. Bu işə güclü hiss kimi bütün yaxşı keyfiyyətlərə üstün gəlməklə, insanın özünün şəxsi qənaətlərinə meyilliliyi zamanı meydana çıxır:

Keçdi gözlərindən kəflər, məclislər,
Böyük teatrlar, böyük kinolar.
Dil açdı qəlbində acıqlı hisslər...
-Eh, - dedi, - bilmirəm bu çöldə nə var.
Elə vaxt oldu ki, tamam bir həftə
Ayaq da basmadı evdən eşiyə.
Yediyi çörəyi yedikə müftə
Bəhanə gətirdi xəstəyəm deyə.

Xudpəsəndlik, lovgalıq ilk növbədə əxlaqi davranışın səviyyəsi ilə ölçülür. Bunun aradan qaldırılması üçün müəyyən tələbatlar lazımdır. Bunlar işə kənddə yoxdur, odur ki, o, azadlığını şəhərdə axtarır. Bir sual çıxır: Nə üçün Aygün şəhərə gəlmək fikirlə razılaşıb? Axı, başqa cür də ola bilməzdi. Burada Aygünün zəif cəhəti: şəhərdə yarımçıq qoyduğu musiqi təhsilini davam etdirmək arzusu üstün gəlir. Poemada S.Vurğunun belə bir yolu seçməsi, hərçənd, Aygünün bir obraz kimi xarakterinin açılmasına xidmət göstərir. Bu bədii situasiya Əmirxan obrazının zəif və natamam xüsusiyyətlərini bir qədər də əyanlaşdırır... Və bu bədii situasiyada şair insanın əxlaqi motivlərini açır: Ən dramatik halda – ailə münasibətində Ata hansı yolu seçəcəkdir? Bu yol hələlik Əmirxan üçün müəmmaldır, ancaq zərif bir ümid telindən təsəllisi var:

Qadındır, nə qədər qəzəblənsə də,
Acığı beş gündə soyuyub gedər.
Qadındır, özünə Allah desə də,
İradə hardadır axıra qədər?!

Poemada hadisələrin dramatik şəkil almasında Elyar obrazı maraqlı doğurur. S.Vurğun bu obrazı hansısa əxlaqi ideala Əmirxan – Aygün paralelində daxil etmişdir? Elyarda bu yönümdən hələlik bir əxlaqi təkmilləşmə, öz fəaliyyətində müəyyən məqsədə nailolma prinsipi çatışır. Düzdür, əxlaqi təkmilləşmə son dərəcə sonsuz, zəncirvari prosesdir. Hələlik isə o, bu hələlədə fırlanır, öndə Aygün ismətiylə Əmirxan məhəbbəti durur. Şair isə həyəcanlıdır; sanki öz qəhrəmanının qeyrətini çəkir, başını gırlayan Əmirxanı axtarır. Tapacaqmı? Bəli, müəllif onların sevgisinə qışqırır. Bu, Əmirxanın qışqanlığı deyil, qəhrəmanlarına şairin qışqanlığıdır:

Hardasan, Əmirxan, hardasan indi?
Yoxsa ağır yatıb yuxu görürsən?
Bir oyan qəflətdən, meydan sənindir,
Oyan ki, Aygünü əldən verirən.

Poemanın tədrisində ilk öncə gənc nəslin əxlaqi kamilliyi məsələsi durmalıdır, xüsusilə çağdaş ab-havada. Əxlaqi kamillik əsərdə mühüm mənəvi-sosial amil kimi özünü büruzə verir, yəni insanda əxlaqi motivlər şüurlu səviyyədə tərbiyə olunmalıdır və o, insanın əqidəsində davranış psixologiyasına çevrilməlidir. Və bu, hər şeydən əvvəl, özünü-tərbiyəyə gəlib çıxır. Bu, o deməkdir ki, insan öz eybini daha yaxşı görür. A.A.Bakıxanov demişdir ki, mərd o adamdır, öz eybini öz gəsinin eybindən artıq görsün, gözlü o adamdır, özünü görə bilsin. Və bu, Aygünlə Əmirxanın ailə həyatına yenidən qayıtmalarına imkan verir.

Müəllimin nəzərinə bir məsələni də çatdırmaq lazım gəlir: Birincisi, ər-arvad arasında psixoloji uyusmadır. Onlar ayrıla da bilərdilər, əsərdə buna zəmin vardı. Lakin bu yolu seçmədilər. Ona görə ki, onların ideya-mənəvi sərvətləri, maraqları, zövqləri bir-birilərinə uyğundur, oxşardır. İkincisi, sosial-ideoloji uyusmadır. Aygünlə Əmirxanın ideya-mənəvi sərvətləri, həyata baxışları və qiymətlənmə meyarı ümumdür. Hər ikisi bir amala xidmət edir; biri musiqiylə, o biri aqronomluq peşəsiylə...

Aygünə və Əmirxana qiymət verilərkən, demək lazımdır ki, bunlar incəsənətin obrazlarıdır; incəsənətin də mənəvi varlığıdır.

Əmirxan və Aygün obrazları obyektiv varlığın müxtəlif cəhətlərini: mənfi və müsbət təzahürlərini öz duyğularında əks etdirir və bu təzahürlər həyatda, yəni praktikada-ünsiyyətdə yoxlanılır. Bu prosesdə onların həm yaxşı, həm də pis keyfiyyətləri – yanılmaları üzə çıxır. Ona görə ki, həyatın, varlığın inikası bəsitdən aliliyə, sadədən mürəkkəbliyə doğru irəliləyir. Əmirxan həyatı idrak prosesində özünü anlayır; beləliklə, bu obrazı-varlığın inikası olan bədii obrazı həyat prosesini özündə əks etdirən bir varlıq kimi qiymətləndirmək lazımdır. S.Vurğunun «Aygün» poeması bu gün gənc nəslin həyat yollarında, mənəvi tərbiyəsi məsələsində əhəmiyyətini saxlayan bədii material kimi maraqlıdır.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ OBRAZLI SÖZƏ HƏSSAS MÜNASİBƏTİN FORMALAŞDIRILMASI

Şəlalə NƏBİYEVƏ,
pedaqoji elmlər namizədi

Ədəbiyyat tədrisinin başlıca məqsədlərindən biri obrazlı sözə həssas münasibət aşılamaqdır. Bədii əsərin bütün başqa keyfiyyətləri ilə yanaşı, onun obrazlı ifadələrinin dərk olunması şagirddə təkcə ədəbiyyata deyil, ümumiyyətlə incəsənət həyatı fakt və hadisələrə emosional münasibət doğurur. Obrazlı sözə yaradıcı enerji mövcuddur. Həmin enerji uşağın gələcəkdə hansı sənətə yiyələnəcəyindən asılı olmayaraq onda öz işinə yaradıcı münasibət formalaşdırır. Belə uşaqlar hazırcavab olmaları, humanist keyfiyyətləri ilə fərqlənir; bədii sözdəki enerji insanı həyatda qurub yaratmağa, xeyirxah olmağa təhrik edir.

Bu mülahizələri əsas götürsək, onda şəxsiyyətin formalaşdırılmasında ədəbiyyat dərslərinin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini təsəvvür etmək çətin olmaz. Buradan da ədəbiyyat müəlliminin özünün bədii sözə həssas, qayğılı və diqqətli münasibətinin zəruriliyi aydınlaşır.

Deyərlər, söz allahdan aşağı, insandan yuxarıda dayanır. Əgər allah insanı bir sözlə – “Ol” deməklə yaradıbsa onda bu kəlamun nə qədər həqiqətə uyğun olduğu aydınlaşır. Xalq deyir: “Ho-ho var, dağa qaldırar, ho-ho var, dağdan endirər”. İnsan sözü ilə özünə dost da qazana bilər, düşmən də. Deməli, insanın taleyini onun öz sözü həll edə bilər.

Etiraf edilməlidir ki, sözə həssas münasibətin yaradılması və inkişaf etdirilməsi baxımından ədəbiyyat təlim fənni kimi əvəzsizdir. Sözə həssas münasibətin əsası obrazlı sözü duymaqdır. XIX əsrəqədərki ədəbiyyatımız, əsasən, şeirlə yazıldığından biz obrazlı sözü poeziyada daha çox görürük. Şərq ədəbiyyatına məxsus olan gözəl deyimlər, əsasən, lirikada əksini tapır. Hətta Nizami kimi epik səpkili bir şairin obrazlı sözləri məndən uzaqlaşanda – lirik ricətlərdə daha çox olur. Sanki şair müdrik ifadələrini vermək üçün lirik ricətə çıxan konkret beyləri daha münasib hesab edir:

Sərv qaldırılmışdır düzlük bayrağı

Onunçün həmişə göydür yarpağı.

(“Xosrov və Şirin”)

Ona görə əlimi öyrətdim bu sənətə

Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə.

(“Sirlər xəzinəsi”)

Ümumən Şərq poeziyasına xas olan bu keyfiyyət M.Füzuli, Ş.İ.Xətayi kimi sənətkarların yaradıcılığında diqqətli, xüsusilə, cəlb edir.

Füzuli yazır:

Nazik bədən ilə bərgü-gülsən
Amma nə deyim ikən yüngülsən.

İki mısradə Leylinin həm xarici gözəlliyi – gül kimi nazik bədənli, rəyihəli, təmiz, füsunkar olması, həm də yüngüllüyü, qıza yaraşmayan cəhətləri əks olunur. Bir beytdə obraz yaranır:

Sən şəmsən uymagil həvaya
Kim şəmi həva verər fəvaya.

Yenə də epik poetik texnologiya – birinci mısradə qızın şəm kimi yanan gözəlliyi, ikinci mısradə isə onu gözəldən təhlükə.

Sözün Füzuli zirvəsi əlçatmazdır. İndi bu həqiqəti filologiya ilə məşğul olanlar da bilir, olmayanlar da. Lakin obrazlı söz yaratmaq texnologiyası getdikcə daha da mürəkkəbləşir. İndi Füzulinin yaratdığı obrazlı sözlərin hamısını izah etmək mümkündür.

Füzulinin obraz yaratmaq texnologiyası çox sadədir. Onun əsasında bənzətmə dayanır. Bu bənzətmə poetik fikrin yüksək təzyiqi altında sıxılır, epiteta, metaforaya çevrilir. Füzuli texnologiyasında mürəkkəbliyə deyil, fikrin əzəmətli deyilişinə üstünlük verilir.

Xətayi yazır:

Şax üstə qabaqlar asılı halı
Qu gərdənindən verir misalı.
("Dəhnamə")

Şax üstə asılı vəziyyətdə qalan balqabaq qu quşunu xatırladır. Bənzətmə gözəldir.

Bütün bunları şagirdlərə başa salmaq, ümumiyyətlə bu poetik texnologiyanın əsasını onlara öyrətmək lazımdır. Lakin nə zaman? Axı biz klassik ədəbiyyatımızı aşağı siniflərdə məhdud həcmdə tədris edirik. V-IX siniflərdə isə obrazlı sözü bir ədəbiyyatşünaslıq predmetinə çevirə bilmirik. Çünki ədəbiyyat elmi hesab olunan ədəbiyyatşünaslıq əsaslı şəkildə X-XI siniflərdə öyrədilir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi aşağı siniflərdə elə məhdud şəkildə mənimsədilir ki, obrazlı sözü yaradan poetik texnologiyaları elmi fikir şəklinə uşağa çatdırmaq əslində mümkün olmur. Obrazlı sözün mahiyyətini uşağa təkcə başa salmaq yox, həm də duyurmaq lazımdır. Bədii əsərlərin dərk edilmiş mütaliəsi ilə, diskussiyalar yaratmaqla, ədəbiyyat dərnəkləri təşkil etməklə bunu həyata keçirmək mümkün və faydalıdır.

Bunu da unutmamaq olmasın ki, ədəbiyyat tarixinin müxtəlif dövrlərində poetik deyim fərqli məzmun qazanmışdır. Zaman irəlilədikcə yeni texnologiyalar yaranır, az və ya çox zaman kəsiyində yaşayır. Bu, bütün dünyada belədir. Məsələn, dünya ədəbiyyatının 20-ci yüzillikdə yetişdirdiyi Folkner, Hemenqvey, Aptayk, Markes, Ç. Aytmatov, Kafka kimi sənətkarların poetik texnologiyaları mürəkkəbləşdirmə yolu ilə getmişlər.

Obrazlı sözü duymaq qabiliyyətinin əsası uşaq bağçalarında, ibtidai məktəblərdə elə qoyulmalıdır ki, sonralar şagird M.Füzulinin, M.F.Axundzadənin, M.P.Vaqifin, S.Vurğunun kökü bədii duyğunun çox dərin qatlarından qidalanan obrazlı sözlərini dərk edə bilsin. Klassik poeziyamızda saysız-hesabsız deyimlər var ki, əgər şagird hələ uşaqlıq çağlarından sözü həssas münasibət aşılana qədər onu dərk edə bilməz. M.Füzuli poeziyasındakı obrazlı fikri başa salmaq üçün şagirdə bənzətmə haqqında müəyyən təsəvvür olmalıdır.

Lakin obrazlı düşüncənin elə nümunələri var ki, onu yalnız ədəbiyyat nəzəriyyəsi elementlərini bilməklə dərk etmək olmaz. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestindəki son cümlə belədir: "Bu ingilislər qərribə axmaq millətdir. Belə xətali bir millətlə az qala cəng başlamışdılar". Ulduzları aldadaraq İran sultanətində Yusif Sərracı şah edən və sonra da onu taxtdan salıb yenə şah Abbası hakimiyyətə gətirən iranlılardan söhbət gedir. Bəs ingilislərin bu məsələyə nə daxli var? Bu obrazlı ifadəni başa düşmək üçün şagird bilməlidir ki, XVI əsrdən başlayaraq İngiltərə dünyada hegemon dövlətə çevrilmişdir. Həm ağıl və bilikləri, həm də ordularının qüdrətinə görə bir çox ölkələri uzun müddət təsir altında saxlayan məhz ingilislər olmuşdur. M.F.Axundzadə əsərinin sonunda ingilislərin adını ona görə çəkər ki, bu qədər gücü olan bir millətlə ulduzları aldatmaq işində hamıya nümunə ola bilən iranlılar heç müqayisə edilə bilməz. Bu kinayə ilə yoxsulmuş fədanin estetik təsiri yalnız məsələnin mahiyyəti başa düşüldükdə reallaşa bilər.

Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadə yaradıcılığında obrazlı sözün mürəkkəb ifadəsi öz geniş əksini tapır. "Aldanmış kəvakib"dəki bu poetik texnologiyamı "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah" komediyasında yazıçı daha da mürəkkəbləşdirdi. Dərviş Məstəli şah Parisin lazımsız əşyalardan düzəltdiyi modelini barılla partladan Müsyö Jordan elə həmin gurultuya bənzəyən həyəcanla deyir: "Paris dağıldı!". Burada xurafata əsaslanan şərqli düşüncəsi ilə həyatın gerçəkliyinə əsaslanan Avropa inqilabı bir müstəviyə çıxarılır. "Aldanmış kəvakib"də sakit, təmkinli, şərq mütəllibinə əsaslanan texnologiya bir qədər də inkişaf edir, Avropa düşüncəsinə uyğun ifadə olunur. Pyesdə hadisənin daxilindəki enerji daha güclü və daha fəaldır. Obraz yaratmaq işində bu yeni bir mərhələdir.

XXI əsrə yaxınlaşdıqda poetik texnologiyalar daha da mürəkkəbləşir. Məsələn, bu gün Rəsul Rzanın "Rənglər"i, Anarın "Ağ liman"ı, "Bəşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi". Əli Kərimin bir sıra şeirləri, fikrimizcə, yenidən araşdırılmalı, təhlilə cəlb olunmalıdır.

Poetik texnologiyaların mürəkkəbləşmə prosesi davam edir. Bugünkü yaradıcı gənclik daha mürəkkəb obrazlardan istifadə etməyə say göstərir. Belə bir zamanda ədəbiyyat müəlliminin axtarıclar aparmasına, yaradıcı işləməsinə ciddi ehtiyac duyulur.

İradə ŞƏMSİZADƏ,
filologiya elmləri namizədi

Düzgün yazının təməli orta məktəbdə qoyulur. Düzgün yazını şərtləndirən əsas amillərdən biri isə durğu işarələridir. Fikrimcə, hələ ibtidai sınıfdan şagirdlərə durğu işarələrinin əhəmiyyətini, onların yazıdakı funksiyasını tədriclə də əsas başa salmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili tədrisi sistemində durğu işarələri mühüm yer tutur. Durğu işarələrinin əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, yazılı nitqi oxucunun daha aydın və asan başa düşməsi üçün müəyyən məna bildirən hissələrə ayırmağa kömək etməsindədir. Əgər şifahi nitqdə fikir intonasiası, fasilə vasitəsilə başa düşülsə, yazıda bu məqsəd üçün durğu işarələrindən istifadə olunur. Biz öz fikir və hisslərimizi yazı vasitəsilə daha dəqiq və aydın ifadə edə bilmək üçün durğu işarələrinə aid qaydaları mükəmməl bilməliyik. 1966-cı ildə çap olunmuş "Azərbaycan dilinin tədrisi" adlı əsərdə müəlliflər bu fikri əldə əsas tutaraq yazırdılar: "durğu işarələri yazıda çox böyük rol oynayır. Nöqtə nitqi müstəqil hissələrə - cümlələrə bölür; vergül tabeli mürəkkəb cümlədə əsas fikri ayırır, onun budaq cümlə vasitəsilə tamamlanacağına müəyyən işarə edir. Bəzən də vergül işarəsinin yerini dəyişməklə cümlənin mənasında ciddi dəyişiklik yaratmaq olur".

Təəssüf ki, orta məktəblərin dil-ədəbiyyat müəllimləri ilə apardığımız söhbətlərdə bir çox müəllimlərin durğu işarələrinin tədrisinə əhəmiyyət verdiklərinin şahidi oluruq. Halbuki, yuxarıda dediyimiz kimi, vergülün yerini dəyişməklə cümlənin semantikasında əsas dəyişiklik yaratmaq olur. Məsələn: "Oxu, qardaşın kimi tənbəl olma!" cümləsinə fikir verək. Bu cümlədən anlaşılır ki, sən yaxşı oxu ki, qardaşın kimi tənbəl olmayasan. İndi bu sintaktik konstruksiyamı belə tərtib edək: "Oxu qardaşın kimi, tənbəl olma!". Buradan anlaşılır ki, sən də qardaşın kimi yaxşı oxu, tənbəllik etmə. Beləliklə, bir çox orta məktəb müəllimlərinin adı hesab etdiyi durğu işarələrinin necə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu praktik şəkildə gördük.

Durğu işarələrinə aid qaydaların tədrisini səmərəli təşkil etmək üçün bir sıra tələblərin gözlənilməsi vacib və əhəmiyyətlidir. Bu tələblər aşağıdakılardır:

1. Durğu işarələri sintaksislə möhkəm əlaqələndirilərək tədris olunmalıdır. Çünki Azərbaycan dilində durğu işarələrinə aid olan qaydaların əksəriyyəti ifadənin sintaktik quruluşundan asılıdır.

2. Durğu işarələrinin tədrisinin yalnız yazılı nitqlə deyil, şifahi nitqlə də möhkəm əlaqələndirilməsi lazımdır. Müəllim bu işi elə təşkil etməlidir ki, şagirdlər yazıda işlədikləri hər bir durğu işarəsini həm də düzgün oxuya bilsinlər. Durğu işarələrini oxumaq, durğu işarələrinin köməyiylə mətni, müəllifin fikrini müvafiq olaraq, düzgün başa düşmək, onu aydın, ifadəli, zəruri intonasiası və fasiləyə riayət edərək oxumaq deməkdir.

3. Durğu işarələrinin tədrisinin səmərəli təşkili onun öyrədilməsinə qədər xüsusi hazırlıq işləri aparmaqdan da çox asılıdır. Belə ki, durğu işarələrinin öyrədilməsi, əsasən, sintaksisin tədrisi prosesində həyata keçirilsə də, məktəb qrammatika kursunun başqa bölmələri, xüsusilə morfologiya üzrə məşğələlərdə həmin sahədə kifayət qədər iş aparmaq olar.

Şagirdlərə düzgün yazı mədəniyyəti aşılamaq üçün yoxlama yazı işlərinə ciddi fikir verilməlidir. Şagirdlərin müstəqil olaraq yazdıqları inşə, ifadə yazıları bu cəhətdən daha mühüm əhəmiyyət daşıyır. Düzgün yazı düzgün təfəkkürün formalaşması deməkdir.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN ŞİFAHİ NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
Bakı şəhərindəki 162 sayılı orta məktəbin müəllimi

Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı başqaları ilə ünsiyyət yaratmaq, fikri dəqiq və aydın çatdırmaq, informasiya əldə etmək üçün ölçülü - biçili suallar qoymaq, dialoqu ustalıqla davam etdirmək bacarığından, bir qədər ümumiləşdirsək, nitq mədəniyyətinin mühüm göstəricilərinə yiyələnəndən çox asılıdır. Nitq mədəniyyətinə yiyələnən üzrə əsaslı iş isə məktəbdə (təməli əildə, uşaq bağçalarında qoyulsa da) həyata keçirilir. Bu istiqamətdəki işin həmişə və bütün fənlərin tədrisi prosesində uğurla reallaşdırıldığını söyləmək mümkündür deyil; nə qədər ağırlı olsa da, etiraf etməliyik ki, cəlbədic, kamil nitqi olan müəllimlərimiz çox azdır. Ciddi təəssüf doğuran bir də odur ki, bu iş üçün, əslində məsuliyyət daşımali olan ədəbiyyat müəllimlərinin sırasında da yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnənlər, praktik fəaliyyətlərində məsələnin bu cəhətinə müntəzəm və xüsusi diqqət yetirənlər azdır. Bu da maraqlıdır ki, ədəbiyyat müəllimləri şagirdlərin yazılı nitqinə (yazı işlərinin yoxlanmasına) daha həssas və diqqətli olurlar. Belə fikir hökm sürür ki, yazı (şagirdlərin müxtəlif növlü yazı işləri) sənəddir, "göz qabağında" və elə buna görə də onların qüsurlarını görmək, qeydə almaq vacibdir. Belə çıxır ki, şifahi nitq "göz qabağında" olmur, keçmiş dərslərdə belə nitqdə yol verilmiş qüsurları başqaları (deyək ki, yoxlamaya gələnələr) müşahidə etmir. Deməli, şifahi nitqin nöqsanlarına göz yummaq olar. Məktəb təcrübəsinin, ədəbiyyat təlimində çox vaxt göz yumulur da... Məktəb təcrübəsinin, eləcə də praktik fəaliyyətlərdən yazan müəllimlərin məqalələrinin təhlilindən gəldiyim nəticə belədir. Şagirdlərin şifahi nitqi ilə bağlı iş təcrübəmin önəmli saydığım məqamlarını oxuculara - həmkarlarıma çatdırmaq fikri mübadiləsinə nail olmaq istəyirəm.

Bonzərsiz gözəlliyi olan türkcəmizin şirinliyini, şəhdini şagirdlərimə mənimsətmək üçün müntəzəm iş (məzmununa və formasına görə fərqli olan bu işlərdən yalnız bir istiqaməti burada xatırladım) aparıram. Yeni götürdüyüm sınıf daxil olan andan hər bir şagirdin nitqinə xüsusi diqqət yetirir, özüm üçün qeydlər aparıram. Bu, mənim gözlərimin qarşısında qarıb, həm də fərqli mənərə canlandırır; söz ehtiyatı çox az olan kim, cümlə qurmaqda çətinlik çəkən kim, obrazlı fikri informasiya şəklinə salıb alayırmıy, yoxu şəkildə çatdıran kim...

Müşahidələrimi davam etdirir, şagirdlərə irad tutmuram. Hər bir şagird haqqında qənaətim müəyyən zaman daxilində möhkəmləndikdən sonra fərdi tapşırıqlar (onların nitqindəki qüsurları uzun – uzadı izah etmədən) verirəm. Bu tapşırıqlar hər bir şagirdin nitqindəki çatışmazlığın aradan qaldırılmasına xidmət edir. Tapşırıqların müəyyənləşdirilməsində dərslərdəki suallardan, tapşırıqlardan gen – bol istifadə edirəm. V sinifdə rəhbərlik nitqi zəif olan, cümlə qurmaqda çətinlik çəkən şagirdlərə dərslərdəki bədii əsərin məzmunu ilə bağlı suallara cavab hazırlamağı həvalə edirəm. Cavablarda müşahidə etdiyim başlıca nöqsan şagirdlərin əsərin sözlərini olduğu kimi çatdırmaq cəhdidir. Bu isə onların çoxuna müyyəssər olmur və həm də yanlış yoldur; açıq hiss olunur ki, yaradıcı düşünüb mətnə əlavələr etməyi bacarmayan belə şagirdlər əsərin sözlərini az qala əzbərləyib çatdırmağı qarşılarına məqsəd qoyurlar. Bu, çox zərərli; təkcə şifahi nitqin inkişafının qarşısına siper çəkməklə məhdudlaşmış, həm də məktəblilərin müstəqil, yaradıcı düşüncələrini ləngidir. Elə buna görə də bu cür şagirdlər mənim inadlı tələblərlə qarşılaşırlar; onlara izah edirəm ki, bədii mətnin sözlərini əzbərləyib məzmunu danışmaq vacib deyil. Mətnəki obrazlı sözü, bədii cəhətdən gözəl olan deyimləri yadda saxlayıb istər məzmunu danışanda, istərsə də təhlildə onlardan istifadə etmək olar və bu, sizin danışığımıza tərəvət gətirəcək, nitqinizin təsirli, cəlbedici səslənməsinə səbəb olacaq. Lakin həmişə mətnin əsiri olmaq, yalnız onun sözlərini təkrar etmək cəhdinə haqq qazandırmaq olmaz.

Müşahidələrimdən hiss etmişəm ki, obrazlı təfəkkürü zəif olan şagirdlərin nitqi daha sönük və yorucu olur. Belə şagirdlərin cümlələri yanmış, işlətdikləri sözlərin miqdarı məhdud olur. Bu qəbildən olan şagirdlərlə iş prosesində V sinfin ədəbiyyat dərslərində yaradıcı nağıletmə ilə bağlı verilən nümunə (“Məlikməmmədin nağılı” ilə əlaqədar) köməyimə çatır. Bunun üçün ilk növbədə dərslərdə nağıletmənin üç forması üzrə (“**Yığıcam nağıletmə**”, “**Mətnə yaxın nağıletmə**”, “**Yaradıcı nağıletmə**”) verilən nümunələrin mahiyyətinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsinə çalışıram; şagirdlərim anlayırlar ki, “yaradıcı nağıletmə” mətnə əlavələr etmək, onun ikinci müəllifinə çevrilmək deməkdir. Bu isə, aydındır ki, fikrin və nitqin zənginliyini tələb edir. Şagirdlərə dərslərdəki mətni (“Məlikməmmədin nağılı”ndan yaradıcı nağıletməyə aid verilən nümunəni) bir daha diqqətlə oxumağı və nağılın müvafiq epizodu ilə müqayisə etməyi tapşırıram. Apardığı müəssisə mətnlərin arasındakı fərqi şagirdlərin ətrafı başa düşmələrinə imkan yaradır. Hətta şagirdlərin içərisində elələri də tapılır ki, “yaradıcı nağıletmə” mətnindəki təsvirlərin (“**Bu meyvələr o qədər parlaq, o qədər gözəl görünmüş ki, bir baxan istəmiş ki, bir də baxsın**”, “**Bir azdan ay buludların arxasından çıxdı, bağ tamam işıqlandı. Alma ağacı o qədər gözəl görünürdü ki, Məlikməmməd ondan gözünü çəkmə bilmirdi**”, “**Məlikməmməd günəş doğan kimi almaları dərdi, bir qaba yığıb üstünə ipək örtük çəkdi. Sonra əl-üzünü yudu, gözəl bir libas geyindi, meyvələri götürüb atasının yanına getdi**”) gözəlliyinə, təsirli olmasına heyran olduqlarını bildirir, onların üzərində fikirləşdiklərini etiraf edirlər.

(Təcrübədə müşahidə etmişəm ki, belə məqamlar şagirdlərin vəcdlə, xüsusən həvəslə danışıqlarına zəmin olur).

Bütün bunlardan sonra “Yetun İbrahimin nağılı”nın tədrisində şagirdlərin diqqətini aşağıdakı parçanın üzərinə yönəldirəm: “**Elə ki, İbrahimin on beş yaş tamam oldu, anasına dedi:**

- **Ana, mən daha uşaq deyiləm. Gətir atamdan qalan tütəyi, bir də cəlani mənə ver, sabahdan ova gedəcəyəm.**

Anası gətirib tütəyi də, cəlani də ona verdi.

İbrahim tezdən durub meşəyə getdi. Axşam qaranlıq düşəndə əliboş, yorğun halda evlərinə qayıtdı.

Fərdi tapşırıq verməyi nəzərdə tutduğum şagirdlərə həmin parçanın məzmununu danışmağı həvalə edirəm. Gözlədiyim mənzərənin şahidi oluram; şagirdlərin bir qismi mətni əzbər danışmağa cəhd edir, bircə sözü unudan kimi dönüb qalır, başqa bir qismi sərbəst olmağa çalışır, nəticədə mətnəki fikirləri ciddi şəkildə təhrif edir, digərləri məzmunu həddindən artıq basitləşdirir və s. Nitqin zəifliyi, qüsurlu olması isə qrupun bütün üzvlərində müşahidə edilir.

Tapşırığı qrupa elan edirəm: oxuduğunuz parçanın məzmununu yaradıcı danışmağı öyrənəcəksiniz. Bunun üçün həmin parçaya əlavələr etməklə öz mətninizi – variantınızı yazın.

Ev tapşırığı kimi verdiyim bu işin nəticəsini növbəti dərstdə yoxlayıram. Əvvəlcə hazırlanmış mətnləri nəzərdən keçirirəm. Cavablar səviyyəyə fərqli olsa da, şagirdlərin hamısı mətnə əlavələr etmiş, onu genişləndirmişdir. Cavabları qruplaşdırıram. Yüksək səviyyəli cavablar üçün səciyyəvi olan işlərin birində oxuyuruq: “**İbrahimin on beş yaş tamam olmuşdu. Onu ağıllı, mülayim, işgüzar bir oğlan kimi tanıyırdılar. Anasının çörək pulu qazanmaq üçün gecə-gündüz çalışdığını görən İbrahim dərd çəkirdi. Günlərin birində o, anasına dedi:**

- **Ana, mən artıq böyümüşəm. Sənə yardımçı olmağın vaxtı gəlib çatıb. Atamdan qalan tütəyi, cəlani mənə ver, sabah meşəyə ova gedəcəyəm.**

Anası məhəbbətlə oğluna baxdı, gözləri yaşardı. İbrahimin başını qucaqlayıb saçlarını tumarladı. Sonra uzun illərdən bəri qoruyub saxladığı tütəyi və cəlani ona verdi.

İbrahim atasından qalan yadigarları hörmətlə aldı, onlara diqqətlə baxdı, xeyli sığalladı, əzizlədi, sonra isə dərindən köks ötürdü...

İbrahim tezdən durdu, əl-üzünü yudu, bir tik çörək yeyib meşəyə yollandı. İlk dəfə idi ki, meşənin dərinliyinə girirdi. Meşənin sərinliyi, səssizliyi onu valeh elədi. Elə bil ki, ağacların ətrafını süpürgə ilə süpürmüşdülər, hər tərəf tərtəmiz idi. Sınan, əylən ağac çox az idi. Günəş bir az qalxmışdı ki, meşədə aləm bir-birinə dəydi; quşlar, böcəklər, müxtəlif canlılar səs-səsə verdilər. Bu, meşəyə ayrı bir gözəllik verdi...

İbrahim cəlani qurub bir kənarda əyləşdi, ha gözlədi, bircə quş da cələyə yaxın gəlmədi. Qaranlıq düşəndə əliboş, yorğun halda evə döndü”.

Bu məzmununda mətnlərin hazırlanması hələ işin bir tərəfidir. Başlıca, hazırlanmış mətnlərin dinləyicilərə sərbəst, təsirli şəkildə çatdırılmasıdır.

Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin ilk addımlarını uğurlu saymaq olmaz; onların əksəriyyəti hazırladıqları mətnləri şifahi çatdırmaqda çətinlik çəkirdi. İndi başqa qüsür özünü göstərir: hazırlanmış mətni səslə sözə olduğu kimi İndi başqa qüsür özünü göstərir: hazırlanmış mətni səslə sözə olduğu kimi çevirmək cəhdi... Bunun başlıca səbəbi nitqin kasıblığıdır. Söz ehtiyatı nisbətən çox olan şagirdlər mətnin şifahi ifadəsi prosesində yeni sözlərdən istifadə etməklə fikirlərini ardıcıl və məntiqli çatdırmağa nail olurlar. Lakin ilk mərhələlərdə belə şagirdlərin sayı çox az (bir qrupda bir, yaxud iki nəfər) olur. Bunları nəzərə alaraq tapşırığın ikinci mərhələsinə keçirəm; şagirdlərə hazırladıqları mətndəki mühüm sözlərin sinonimlərini tapmağa və ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyələri cümlələri fərqli şəkildə qurmağı həvələ edirəm. Onlar bu işi qrup halında icra edir, geniş fikir mübadiləsi aparırlar. Nəticə uğurlu olur; mətnin şifahi çatdırılması prosesində şagirdlərin əksəriyyəti ciddi çətinlik çəkmirlər. Lakin ifanın emosional – obrazlı tərəfi hələ çox zəif olur. Sonrakı mərhələdə məsələnin bu cəhətini diqqət mərkəzində saxlayıram.

Növbəti mövzunun ("Koroğlu" dastanından "Alı kişi" qolunun) tədrisinə ayrılan birinci saatda həmin şagirdlərin diqqətini aşağıdakı parçaya cəlb edirəm: "Rövşən getdi, dağları ələk – vələk elədi. Axırda bir dağa çatdı. Gördü dağın bir tərəfində uca, sıldırım, əlcətməz, ünyetməz bir qaya var. Amma qaya elə qayadır ki, igid istəyir üstünə çıxsın. Min bir əziyyətlə qayaya dırmaşdı. Baxdı ki, bura elə çəmənzar, laləzar bir yerdir, gəl görəsən. ortalıqda qoca ağac var, altında da Qoşabulaq durna gözü kimi qaynayır, göz yaşı kimi axıb, ətrafı süd gölünə döndərir".

Artıq yaradıcı nağıletmənin tələblərini bilən şagirdlər öz əlavələrini etməklə mətni hazırlayırlar. Hazırlanan mətnlər məzmununa, səviyyəsinə görə fərqlənsə də, hər birində maraqlı məqamlar müşahidə edilir. Səciyyəvi cavablardan verilən parçalara nəzər salmaqla bu barədə aydın təsəvvür qazanmaq mümkündür: "Atasının dediklərini yadında saxlayan Rövşən səfərə hazırlaşdı; bir neçə günlük azuqə götürdü, yaraqlarını səliqəyə saldı. Dan yeri ağarmamış atasının göstərdiyi istiqamətdə yola düşdü..."; "Rövşən bir – birinə bənzəyən yastı təpələri, daşlı – çınqıllı dağları, uca qayaları qarış-qarış gözdə, amma Qoşabulaqdan əsər-ələmət görmədi..."; "Rövşən uca bir dağın etəyində kölgəli yer tapıb oturdu. Çörək бүkdüyü dəsmal açıb nahar etməyə başladı. Qəflətən yuxarıdan gələn kiçik bir daş düz süfrənin ortasına – çörək бүkülüsünün üstünə düşdü. Rövşən daşa baxdı və təəccübləndi; daş yaşıl rəngə çalırdı, həm də nəm idi. Rövşən başını qaldıraraq dağın zirvəsinə baxdı, diqqətini dağın sağ tərəfindəki uca, sıldırım qaya cəlb etdi...; "Min güc-bələ ilə qayanın lap tapşına durmaşan Rövşən elə bir mənzərə ilə qarşılaşdı ki, heyrətindən donub qaldı; qayanın və dağın zirvələri birləşmiş, geniş ərazi yaranmışdı. Bu ərazi elə "çəmənzar, laləzar bir yer idi ki, gəl görəsən. ortalıqdakı hündür qoca ağacın dibindən Qoşabulaq qaynayır, dupduru su axıb ətrafı süd gölünə döndərirdi"...

Şagirdlərin əksəriyyəti hazırladıqları mətnin məzmununu yerli-yataqlı danışmaqda çətinlik çəkmir. Lakin, artıq qeyd edildiyi kimi, onların nitqində danışdığına emosional-obrazlı ifadəlilik zəif olur. Məlumdur ki, hər hansı bədii mətnə əlavələrin edilməsi təsəvvürün faal işini tələb edir. Belə olan halda əlavələr edərək hazırladıqları mətnin məzmununu şagirdlərin qeyri-emosional şəkildə çatdırılanları təkcə təəssüf yox, həm də təəccüb doğurur və araşdırma, tədqiqat tələb edir. Təcrübədən belə nəticəyə gəlmişəm ki, bu qəbildən olan şagirdlər mətnə əlavələrini həqiqi, ciddi, mükəmməl təsəvvürə əsaslanmadan hazırlayırlar. Belə şagirdlərə xüsusi diqqət yetirirəm; təsəvvürlərinin konkretləşməsinə, əhvalat və hadisələrlə şəxsi təəssürat və təcrübələrinin arasında əlaqələrin yaranmasına, mətnə əlavə etdiklərinin məzmununu üzrə müsahibəyə vaxt ayırıram. Bu, səmərəli nəticə verir.

Şagirdlərin bir qisminə isə mətnin məzmununu danışarkən hissi-emosional durumu asanlıqla müşahidə etmək olar. Hiss olunur ki, belə şagirdlər danışdıqları əhvalatın, hadisənin təsiri altında olurlar, onun içindədirlər. Əhvalat və hadisənin, belə demək olarsa, şagirdi tutması onun nitqinə xoş ovqat, gözəllik, rəvanlıq gətirir. Onlar fikirlərinin ifadəsində dolaşmır, yerinə düşən sözlər tapmaqda, əsasən, əndişə çəkmirlər. Beşinci sinfin ədəbiyyat dərslindəki metodik istiqamətlərin bir mühüm əhəmiyyəti də şagirdlərdə şifahi nitqin inkişafı üzrə işin aparılmasına zəngin material verməsidir. Artıq qeyd edildiyi kimi, obrazlı təfəkkürü zəif olan şagirdlərin çoxunda nitq də zəif olur. Həm də təkcə ifadəli danışmaq, nitq yox, ümumiyyətlə fikrin aydın, ardıcıl çatdırılması belə şagirdlər üçün çətindir. **Dərslərdəki metodik tələbləri, bu baxımdan müəyyənləşdirmək və onların həyata keçirilməsi istiqamətində müntəzəm iş aparmaq faydalı nəticə verir.** Nümunələrə diqqət edək; dərslərdə "Alı kişi" qolundan sonra verilən "Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin" mətnində deyilir: "Alı kişinin xarici görünüşünü necə təsəvvür edirsiniz? Sözlə Alı kişinin "şəklini çəkin". Həmin şagirdlərin (obrazlı təfəkkürü zəif olanların) diqqətini bu tələb – tapşırıq cəlb edirəm. Gözləmədiyim bir vəziyyət yaranır; şagirdlər tapşırığın icrasına görünməmiş ehtırasla girişirlər. Aralarında qızğın mübahisə, fikir mübadiləsi başlayır, hər kəs öz fikrini əsəş sayır. Təbii ki, bu mübahisə prosesində hər bir şagird mövqeyini əsaslandırmaq üçün daha tutarlı söz seçməyə, inandırıcı danışmağa səy göstərir. Alı kişinin dərslərdə verilmiş şəklini bəyanməyən şagirdlərin fikrincə, onun simasından xeyirxahlıq, nur yağır, bütün görkəmindən zəhmət adamı olduğu görünür.

Ümumiyyətlə, dərslərdə "Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin" mətnindəki suallar, tapşırıqlar, tələblər şagirdləri danışmağa, "dil açmağa" sövq edir. "Alı kişi" qolu ilə bağlı xatırladılan mətnin sonunda belə bir tapşırıq əksini tapmışdır: "Həsən xan sizdə hansı hisslər oyatdı? Onun xasiyyəti üçün mühüm olan cəhətləri müəyyənləşdirin".

Sual – tapşırığın cavabını dərslərdən hazır şəkildə tapmayan şagirdlər müstəqil fikir söyləmək faktı qarşısında qalırlar. Bunun üçün ətraflı fikirləşmək, bədii mətnin özünə yenidən müraciət etmək, çıxarılan nəticəni

sözlə ifadə etmək lazım gəlir. Bu işin faydası isə metodik ədəbiyyatda çoxdan asasılandırılıb.

Dərslinin "Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin" mətnlərində bədii əsərlərə münasibət bildirməyi tələb edən sual – tapşırıqların verilməsi də şagirdlərin müstəqil fikir söyləməyə alışdırılması və bu zəmində nitqlərinin zənginləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bunu təsdiq edən bir nümunəyə nəzər salaq.

A.Şaiqin "Köç" əsərinin məzmununun öyrədilməsindən sonra təhlil üzrə işə başlayıram. Bütün əsərlərin tədrisində olduğu kimi, ilk növbədə sinifdəcə "Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin" mətninin diqqətlə oxunmasını təşkil edirəm. Həmin məndəki sual – tapşırıqları müəyyənləşdirən şagirdlər onlara ardıcıl olaraq cavab verirlər. "Köç"lə bağlı olan "Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin" mətni belə başlayır: "Siz ədəbiyyatımızın çox maraqlı bir əsəri ilə ətraflı tanış oldunuz. Bu əsər, şübhəsiz, xoşunuza gəldi. Səbəbini aydınlaşdırma bilərsinizmi?".

Şagirdlərim artıq bilirlər ki, bu tip suallara əsaslandırılmış cavab verməlidirlər. Bu məqamda əsəri sevmələrinin səbəbini misallarla, dəlillərlə sübut etməlidirlər. Səciyyəvi cavablara nəzər salmaqla şagirdlərin düşüncə və nitqlərindəki irəliləyişi müşahidə etmək mümkündür: "Mən "Köç" hekayəsini hələ sinifdə öyrənməmişdən əvvəl oxumuşdum. Həm də bir neçə dəfə oxumuşdum. Hekayədəki əhvalatlar, hadisələr çox xoşuma gəlir. İnanıram ki, bu əhvalatlar nə vaxtsa olub, ona görə də bu əsəri çox bəyəniyəm. Hekayə bir də ona görə xoşuma gəlir ki, biza təbiət haqqında çoxlu maraqlı məlumat verir..." (Ə.Jalə). "...Kənddə, yaylaqda olmuşam. "Köç" əsərini oxuyanda özümü yaylaqda, uca dağların ətəyində, yaşıl meşələrin qoynunda, alaçıqda hiss etdim. Bu yerlər elə gözəl təsvir edilmişdir ki, onları sanki gözümə görmüşəm..." (A.Yenilə).

Həmin məndəki başqa bir sual – tapşırğa ("Kərim babanın xarici görünüşünü necə təsəvvür edirsiniz? Hekayədə Kərim baba ilə əlaqədar deyilənləri əsas götürməklə onun xarici görünüşünü sözlə təsvir edin") şagirdlər böyük həvəslə cavab hazırlayırlar. Bu tip sualla əvəllər qarşılaşan şagirdlər əsərə yenidən müraciət etsələr də, Kərim babanın portretini öz sözləri ilə "çəkirlər". Aşağıdakı suallar isə yeni nəsil dərslərimizin uğurlarındandır: "Bu hekayədən hansı yeni sözləri öyrəndiniz? Öz gündəlik danışığınızda onların hansından istifadə edə bilərsiniz?".

Maraqlıdır ki, qrupdakı şagirdlərin, demək olar, hamısı hekayənin mətninə yenidən müraciət etmədən xeyli söz sadalayır, onlardan istifadə imkanları barədə ağılabatan fikirlər söyləyirlər.

Şifahi nitqin inkişafı istiqamətində apardığım işlərin məzmununu tədricən mürəkkəbləşdirir, sinfi bütövlükdə onların icrasına yönəldirəm. Bu məqsədlə "Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin" mətnlərində bədii əsərlərin ideyasını aydınlaşdırmağı tələb edən suallardan da istifadə edirəm. Bu suallar, necə deyirlər, əsaslandırılaraq dərsliyə daxil edilmişdir. Həmin suallara qədər dərsləkdə, bir növ hazırlıq mərhələsi həyata keçirilir. Nümunələrə nəzər salaq. B.Vahabzadənin "Şəhidlər" şeirinə şagirdlərdə sonsuz marağı döndə-döndə

müşahidə etmişəm. Əsəri həvəslə oxuyan şagirdlər müəllimə çoxlu sual da verirlər. Bütün bunlar müəllimə imkan verir ki, əsərdəki mətləbləri, ifadə olunan ideyanı əhatəli mənimsəsin. Həmin şeirlə bağlı dərsləkdəki "Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin" mətni bu baxımdan çox faydalı metodik tövsiyədir. Mətn elə birinci cümlələrindən şagirdləri əsərin ideya – məzmununu dərinləndirən anlamaya və aydınlaşdırmağa yönəldir: "Şeir sizə necə təsir etdi? Onu oxuyarkən hansı hissləri keçirdiniz?".

Suallar şagirdləri düşünməyə (bu cür sualların cavabı, təbii ki, dərsləkdə olmur) sövq edir. Bu tip suallar asan deyil; onlara cavab vermək üçün əsərdən alınan təəssürat bütün aydınlığı ilə dərk edilməlidir. Bu, hələ kifayət deyil; əsas məsələ təəssüratın, yaşantıların inandırıcı, məntiqli, ardıcıl, yerinə düşən sözlərlə ifadə edilməsidir.

Məndəki digər suallar da əsərin ideyasının açıqlanmasına yardımçı olur; "Şair vətənimizə və azadlığımıza düşmən kəsilənlərə necə münasibət bəsləyir?"; "Bu düşmənin amansızlığını, biza münasibətini şeirin sözlərindən istifadə etməklə aydınlaşdırın"; "Şairin fikrincə, şəhidlərimiz həyata keçirilməsi mümkün olmayanları "o şənbə gecəsi" həyata keçirdilər. O, nəyi nəzərdə tutur, şəhidlərimizin tarixi xidməti nə olmuşdur?"; "Bu əsərdə elə fikirlər var ki, misraların arxasında "gizlənilib". Məsələn, 6-cı bəndin son iki misrasında (Quzu cildindəki o qoca qurdun, Doğru düz şəklini çəkdi şəhidlər) hansı fikir ifadə olunub?"; "Yaxud şair – "Kütləni xalq edən müqaviləyə, Qanıyla qolunu çəkdi şəhidlər" yazarkən hansı fikri nəzərdə tutmuşdur?".

Bütün bunlar, artıq qeyd edildiyi kimi, zəruri söz ehtiyatının olmasını tələb edən düşündürücü suallardır. Bu tələblərin uğurla yerinə yetirilməsi mətnin sonuncu sualına ("Şeirdə, başlıca olaraq, hansı fikir ifadə olunmuşdur?") doğru – dürüst və məqamında işlənmiş sözlərlə, cümlələrlə cavab verilməsini təmin edir. Dərslərin müşahidəsindən, həmkarlarımla apardığım fikir mübadiləsindən belə qənaətə gəlmişəm ki, V, VI, VII siniflərin ədəbiyyat dərsləklərindəki "Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin" mətnləri müəllimlərin bir qisminin diqqətini yetərincə çəkmir. Unudulmamalıdır ki, həmin dərsləklərin ən mühüm məziyyəti və orijinallığı məhz həmin mətnlərdir.

Dərsləklərdən istifadə ilə bağlı təəssüf doğuran başqa bir cəhət də var; bu dərsləklərdə bir-birini tamamlayan metodik tələblərin mükəmməl sistemi yaradılmışdır. Bu sistem təkcə mövzunun dərinləndirilməsi məqsədini güdmür, həm də şagirdlərin müstəqil fikir söyləmələrinə, şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafına, müəyyən həyatı bacarıqlara yiyələnmələrinə şərait yaradır. Müəllimlərin heç də hamısı həmin tələblərə eyni qayğı ilə yanaşmır. Məsələn, dərsləklərdəki "tapşırıqlar", "müstəqil iş üçün" mətnlərində şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişafı üçün səmərəli yollar göstərilə də, məktəb təcrübəsində onlara müntəzəm müraciət edilmir.

Dərsləklə işləməyi bacaran və bunu şagirdlərinə öyrədən müəllimin həmişə uğur qazandığını bu məqamda xatırlatmaq yerinə düşür.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ M.KAŞĞARİNİN «DİVANI LÜĞAT-İT- TÜRK» ƏSƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Haqiqət ƏZİMOVA,

Davaçı şəhərindəki 2 saylı orta məktəbin müəllimi

Dövrünün, bütün zamanların böyük türkoloqu olan Mahmud Kaşğari haqqında məlumat, əsasən, orta məktəbin X sinfində öyrədilir. Müəllim haqqan digər lüğətçilərimizlə birlikdə M.Kaşğari haqqında məlumata bir dərs saati ayırırlar. Şübhəsiz ki, bu, çox azdır. Buna görə də mən bir dərs saati ilə kifayətlənmir, bu böyük lüğətçi alimin yaradıcılığına müxtəlif mövzuların tədrisində, əlavə məşğələ və tədbirlərdə tez-tez müraciət edirəm.

Tofiq Hacıyevin, Nizami Cəfərovun, Nizami Xüdiyevin çap etdirdikləri «Azərbaycan dili» (Bakı, 2005) dərsliyində Mahmud Kaşğari haqqında belə bir məlumat verilib: «Türk dünyasının ən böyük alimlərindəndir, türkologiya elminin banisi sayılır. O, qədim Türkünstanın Qaşqar elinin Azax kəndində doğulub. Məşhur Qaraxanlılar nəslindəndir. İlk təhsilini burada alan Mahmudun sonrakı taleyi Bağdadla bağlı olub. Ömrünün son çağlarında vətəna dönüb və orada həyatdan köçüb.

Mahmud Kaşğari «Divani lüğət-it-türk» (1072) əsəri ilə məşhurlaşmış. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası sayılan bu türkcə-ərəbcə lüğəti yazmaq üçün o, 10 ildən artıq türklər yaşayan bölgələri gəzərək material toplayıb. Lüğət Həzrəti-peyğəmbərin bu kəlamı ilə başlayır: «Türk dilini öyrənin, onların uzun sürən hakimiyyəti vardır». Lüğətdə 9000-dən artıq söz və ifadə toplanıb, qədim türklərin yayıldığı əraziləri göstərən xəritə verilib. «Divan» türk xalqlarının tarixini, dilini, folklorunu, etnoqrafiyasını öyrənməkdə əvəzsiz qaynaqdır. «Divani lüğət-it-türk» əsərinin bu günə qədər çatan yeganə əlyazması XIII əsrdə Azərbaycanda Məhəmməd Əsəri tərəfindən üzü köçürülən nüsxədir. Bu nüsxə 1915-ci ildə Türkiyədə tapılıb və orada çap olunub. «Divan» 30-cu illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilsə də, indiyədək nəşr olunmayıb».

Azərbaycan dili dərslərində şagirdləri ilk növbədə bu mətn üzərində işlədirəm. Yeri gəldikcə, mətdə M. Kaşğari haqqında verilmiş fikirləri daha da genişləndirirəm. Qabaqcadan tutduğum plan əsasında çalışıram ki, şagirdlər bu böyük lüğətçi-alim haqqında dolğun biliklərə yiyələnsinlər. Şagirdlərə əsərin «Divani lüğət-it-türk» adlandırılması səbəbini izah edirəm. Bu zaman M. Kaşğarinin özünün bu barədəki fikirlərini şagirdlərin diqqətinə çatdırıram. Lüğətçi yazırdı: «Türklərin ən elmi danışanlarından, kök-nəsilə ən irəlidə gedənlərindən, ən yaxşı nizə atan döyüşçülərindən biri kimi özüm türklərin bütün çöllərini, ellərini boydan-boya dolaşdım. Türklərin, türkmənlərin, oğuzların, yağmalarnın,

qırğızların dillərini, şeir sənətini öyrəniş faydalandım... Bu kitabı əlvan bir üslubda yazdım. Adımı dünyanın sonuna qədər yad etdirmək və sonsuz hörmət qazanmaq üçün Allahdan kömək istəyib yazdığım bu kitabı «Divani lüğət-it-türk» adını qoydum».

M. Kaşğari ilə bağlı qəzetlərdən, jurnallardan, elmi ədəbiyyatdan topladığım materiallardan istifadə edərək şagirdlərin başa düşəcəkləri şəkildə «Divani lüğət-it-türk» əsərinin quruluşu barədə ətraflı məlumat verirəm. Şagirdlərə izah edirəm ki, bu əsər adicə lüğət deyil: ərəb dilində «dil» mənasında işləən «lüğət» kəlməsini M. Kaşğari əslində türk ensiklopediyası əhatəsində işləyərək bu xalqların ədəbiyyatını, dilini, dinini, dünyagörüşünü, coğrafiyasını əhatə etmişdir. Lüğətdə hər sözün qarşısında onun mənası verilmiş və müxtəlif mətnlərdə həmin sözün işlənmə dairəsi, mənə incəlikləri təhlil edilmişdir.

Tədris prosesində eyni zamanda şagirdlərin diqqətini «Divan»da toplanmış söz və ifadələrlə müasir Azərbaycan dili ilə mənə və formaca demək olar ki, eyni olan sözlərin müqayisəsinə yönəldirəm. Bu zaman şagirdlər asanlıqla dərk edirlər ki, lüğətdə toplanmış ata, atışmaq, otlamaq, otluq, öcəmək, içmək, oba, it, axtarmaq, erkək, ərlik, öküz, baş, boğaz, oğul, alın, ummaq, yortmaq, öldürmək, ilk, dik, sirkə, yetmək, ət, ayaq, iki, yaman, yamaq, dədə, uşaq, acıq, ürkmək, ögüt, armud, alma, ayran, tütün, axsaq, ocaq və s. sözlər müasir dilimizdə və eyni zamanda dialekt və şivələrimizdə işlək və anlaşılındırlar.

Məlumdur ki, «Divan»da çoxlu sayda el ədəbiyyatı nümunələri – atalar sözləri, bayatılar, qoşqular toplanmışdır. Tədris prosesində «Divan»dakı bu nümunələri müasir dövrümüzdəki qarşılığı ilə tutuşdurur, müqayisələr aparır, çətin başa düşülən söz və ifadələrin mənə və mənşəyini şagirdlərə başa salıram. Məsələn, şagirdlərə izah edirəm ki, lüğətdə «Ata oğlu ata qoşar» («Atanın oğlu atacan olar»), «Kanı kan ilə yumar» («Qanı qanla yumazlar»), «Taq taqqa kavuşmas, kişi kişiye kovuşur» («Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar»), «Bir qarğa birle kış kelmes» («Bir qarğa ilə qış gəlməz»), «Aç nə yemes, tok nə dimes» («Aç nə yeməz, tox nə deməz») və s. atalar sözləri və məsəllər Azərbaycan dilinin qanun və normaları əsasında formalaşmışdır.

Təcrübə göstərir ki, bu cür söz və ifadələr üzərində iş aparmaqla, habelə onlar haqqında nəzəri məlumatları öyrətməklə, şagirdlərin sözlə həssaslığını artırmaq, nitqini bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmək sahəsində keyli iş görmək mümkündür.

Öz dilini, öz xalqını ürəkdən sevən M. Kaşğarinin doğma dili, xalqı haqqında müdrik kəlamları var. Azərbaycan dili dərslərində yeri gəldikcə bu kəlamları şagirdlərin diqqətinə çatdırıram. M. Kaşğari yazırdı ki, türklərə dardını söyləmək üçün, ürəklərinə yol tapmaq üçün onların dilində danışmaqdan gözəl vasitə yoxdur. Hər kim onların dilinə sığırırsa, onu özününkü sayıb hər cür təhlükədən qurtarırlar. Buna görədir ki, türk olmayanlar da türk dilinə sığınmaqla hər cür zərər-ziyandan uzaq olurlar. Böyük alimin Oğuz qəbiləsi haqqında söylədiyi aşağıdakı fikri şagirdlərin

diqqətinə çatdırmaqda onlarda dilimizə, vətənimizə məhəbbət hissini gücləndirməyə çalışsın: «Oğuz bir türk qəbiləsidir ki, onlara türkmənlər də deyilir. Onlar iyirmi iki bölükdür. Hər bölüyün ayrı bir əlaməti, heyvanlarına basılan damğası var. Bir-birlərini bu əlamətə görə tanıyırlar».

Şagirdlərə aşağıdakı suallara cavab hazırlamağı (bu, tədricən həyata keçirilir) həvalə edirəm: 1. M. Kaşğari nə vaxt və harada anadan olmuşdur? 2. O, hansı nəsiləndir? 3. O, ilk təhsilini harada almışdır? 4. M. Kaşğari «Divanı lüğət-it-türk» əsərini nə vaxt yazıb və nə üçün belə adlandırb? 5. O, əsərin yazılmasına nə qədər vaxt sərf edib? 6. Alim lüğətin materiallarını hansı bölgələrdən toplamışdır? 7. Lüğət Həzrəti-peyğəmbərin hansı kəlamı ilə başlanır? 8. Lüğətdə neçə söz və ifadə toplanıb? 9. Lüğətdə verilmiş qədim türklərin yaşadığı əraziləri göstərən xəritə barədə nə deyə bilərsiniz? 10. Türk xalqlarının tarixini, dilini, folklorunu, etnoqrafiyasını öyrənməkdə «Divanı»nın nə kimi əhəmiyyəti vardır? 11. «Divanı»n bu günümüzdə gəlib çatan yeganə nüsxəsi ilk dəfə nə vaxt, harada və kim tərəfindən aşkar edilib? 12. «Divanı»n qədim nüsxəsi qardaş Türkiyədə nə vaxt tapılıb? 13. «Divanı» Azərbaycan dilinə nə vaxt tərcümə edilib? və s.

Beləliklə, M. Kaşğari haqqında bu qayda ilə mənimsədilmiş biliklər şagirdlərin yaddaşında uzun müddət qalır, dünyagörüşlərinin zənginləşməsində, əxlaqi-mənəvi tərbiyələrində əhəmiyyətli rol oynayır.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı yayım firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21	telefon: 4-93-16-43
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63	telefon: 4-94-09-59
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25	telefon: 5-10-61-96

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Jurnalın yaxın saylarından başlayaraq, orta məktəblərin Azərbaycan dili və ədəbiyyat proqramlarından materialların saatlar üzrə bölgüsünü dərc edəceyik. Bu, oxucularımızın istəyidir.

Biz oxucuların digər arzu və təkliflərini də məktub və telefon vasitəsilə öyrənib, imkan daxilində həyata keçirməyə hazırıq.

Redaksiya.

Azərbaycandan kənar: dilimizi və ədəbiyyatımızı yaşadanlar

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN MÜSTƏQİL İŞİNİN TƏŞKİLİ

Adilə İSMAYİLOVA,
Gürcüstan Respublikasının Marneuli rayonundakı
Təzəkənd kənd orta məktəbinin müəllimi

Jurnalımız Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın – Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin iş təcrübəsini müntəzəm işıqlandırmağı planlaşdırmışdır. Aldığımız məktublardan məlum olur ki, orada çalışan müəllimlər zəruri metodik ədəbiyyat tapmaqda çətinlik çəkirlər. Yeni elmi-pedaqoji fikirlər də onlara vaxtında və əhatəli çatmur. Məktubları həyəcanlı oxumaq olmur. Belə bir fikir isə məktublarda, demək olar, hər birində təkrarlanır: "Məktəblərimizdə Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası öyrədilmir. Bu fənlər tədris planında yoxdur. Doğma Azərbaycan haqqında şagirdlərdə təsəvvür yaratmaq ədəbiyyat fənninin hesabına mümkün olur..."

Soydaşlarımızın sıx yaşadığı bölgələrdə müxtəlif postları yaratmaqla, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının, eləcə də yeni metodik ədəbiyyatın müəllimlərə çatdırılmasını təmin etməklə respublika Təhsil Nazirliyinin bu istiqamətdəki işinə yardımçı olmağı qərarlaşdırmışdır.

Jurnalın bu sayında Marneuli rayonunun qabaqcıl müəllimlərindən Adilə İsmayilovanın məqaləsini dərc edirik.

Yaşadığımız XXI yüzillik ağılı, intellektin təntənəsi, yeni təfəkkür əsridir. İnanılmaz yeniliklərin, kəşflərin baş verdiyi və baş verəcəyi bu zamanəyə layiq insanın formalaşdırılması təhsilin başlıca vəzifəsidir. Bu, hər bir müəllimdən şablonlardan uzaqlaşdırmağı, yaradıcı işləməyi, yenilikləri mənimsəməyi və tətbiq etməyi, inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sahəsindəki təcrübəsini, uğurlarını diqqətlə öyrənməyi, sınaqdan çıxmış ənənələrimizlə əlaqələndirib tətbiq etməyi tələb edir. İndi, müəllimin şagirdlə qarşısında (tərəf müqabil) mövqeyində dayanma bilməsi ən vacib keyfiyyətlərdən sayılır.

Sonuncu məsələ bizim üçün daha önəmlidir. Etiraf edək ki, yenilikləri az vaxt içərisində mənimsəmək də, tətbiq etmək də mümkündür. Amma müəllim – şagird münasibətlərinin yeni əsasda qurulması ağılı, həm də xeyli vaxt tələb edən prosesdir. Müəllimin öz şagirdini öyrənməsi, tanıması, onun bilik

səviyyəsini bilməsi, bacarığına, marağ dairəsinə bələd olması hələ işin bir tərəfidir.

Müəllim həm də şagirdini şəxsiyyət, sabahın vətəndaşı kimi qavramalı, onunla əməkdaşlıq etməyi bacarmalıdır. Deyilənlərə pedaqoji fəaliyyətimdə əməl etməyə çalışıram. Əlbəttə, bu mövqedə dayanmaq mənə asanlıqla başa gəlməyib. İş təcrübəmdə can atdığım yenilik barədə həmkarlarımda C.Cabbarlının həyat və yaradıcılığının öyrədilməsi təmsalında (IX sinif) təsəvvür yaratmağa çalışacağam.

Sınıfı təşkil edir, yazılı ev tapşırığı varsa, icra vəziyyətini yoxlayır, iki-üç nəfər şagirdi sinfin qarşısına çağıraraq keçilmiş mövzunu soruşur, suallar verir, bəzən şagirdlərə sual vermələri üçün müraciət edir, qiymətləri elan etdikdən sonra yeni dərslərin izahına keçirəm.

Mövzunu yazı taxtasında qeyd etdikdən sonra Cəfər Cabbarlının həyatı və yaradıcılığı haqqında danışmağa başlayıram. Şagirdlərin diqqətini sərhətdəyi məsələyə yönəltmək məqsədilə müxtəlif tərzlərdən istifadə edir, onları fəallaşdıraraq sözümlü davam edirəm. Şagirdlər susur, diqqətlərini toplayaraq dinləyirlər.

Müşahidələrimdən belə qənaətə gəlmişəm ki, VIII – XI siniflərdə şairlərin, yazıçıların həyat və yaradıcılığının öyrədilməsinə həsr edilən dərslər, məzmununa və quruluşuna görə, əsasən, bu cür təşkil edilir.

Artıq qeyd etdiyim kimi, iş təcrübəmdə fərqli yol tutmağa çalışıram, yeniliyə səy göstərirəm.

Yeni dərslə (yuxarıda nümunə göstərdiyim mövzuya) başlayarkən şagirdləri düşündürmək və onlarda mövzuya marağ oyaatmaq üçün yığcam giriş sözüünə vaxt ayırıram: "Bu gün elə bir sənətkardan söz açacağım ki, o öz əsərləri ilə dahilik, ölməzlik zirvəsinə ucalmışdır. Mənim ələmdə o, Nizami və Füzuli kimi söz ustaları ilə bir sıradadır. Onun "Ana" şeiri isə ana haqqında olan şeirlərin ən yaxşısıdır. Bu, əlbəttə, mənim fikrimdir. Mənim üçün bu da maraqlıdır. Siz onun yaradıcılığı ilə ətraflı tanış olduqdan sonra mənim fikrimə şərik çıxacaqsınız? Bu sənətkar Cəfər Cabbarlıdır".

Ədibin özümü gətirdiyim portretini ön divardan asıram, adını lövhədə yazır, dairəyə alıram. Şagirdlərə də eyni qaydada qeyd aparmağı tapşırıram.

Sonra sinifə müraciət edirəm:

- C.Cabbarlı haqqında bildiklərinizi yada salın. Çəkdiyiniz dairədən yanlara xətlər ayıraraq xatırladıqlarınızı qeyd edin.

Şagirdlərin qeydləri, adətən, məhdud olur: kömürçü ailəsində anadan olub, şairdir, "Ölkəm" şeirinin müəllifidir.

Sonra şagirdlər mənim təklifimlə dərsləklərini açaraq C.Cabbarlının həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı materialın birinci hissəsini (materialı, şərti olaraq, üç hissəyə ayırıram) fərdi qaydada oxuyurlar.

Oxuya ayrılan vaxt tamam olduqdan sonra şagirdlər mənim təklifimə əsasən birinci hissənin – oxunmuş parçanın məzmununu üzrə suallar müəyyənləşdirirlər. Bu, bütün sinfin fəal iştirakı ilə həyata keçirilir. Hər suala bir şagird cavab verir.

Sonrakı iki hissənin də məzmunu bu qayda ilə öyrədilir. Yalnız bundan sonra C.Cabbarlının həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı olan materialları (buraya yığcam qəzet, jurnal məqalələri, xatirələrdən, elmi əsərlərdən seçilmiş kiçik parçalar, özümün hazırladığım məlumat səciyyəli albom daxildir) şagirdlərə təqdim edirəm. Bu mərhələdə şagirdlər qrup halında (hər qrup beş nəfərdən ibarət olur) işləyirlər. Onların müxtəlif mənbələrdən istifadə bacarıqlarına xüsusi diqqət yetirirəm.

Qruplardan bəziləri daha mühüm faktların, məlumatların üzərində dayanaraq aralarındakı əlaqələri aydınlaşdırmağa çalışır. Qruplardan bəziləri isə çox da vacib olmayan məsələlərdən yan keçə bilmir, seçdikləri faktları, məlumatları əlaqələndirməkdə çətinlik çəkirlər. Buna görə də qrupların hər birinin işinə diqqət yetirir, lazımı istiqamət verirəm.

Növbəti mərhələdə əsasən dərsləkdən və əlavə materiallardan öyrənilənlərin möhkəmləndirilməsini, sistemə salınmasını, onlara müstəqil münasibətin formalaşmasını təmin edən müsahibə aparıram. Müsahibə, bir növ qrupların yanışması təsirini bağışlayır; hər qrup daha fəal olmağa, əsaslandırılmış fikir söyləməyə çalışır.

Ev tapşırığına bələd bir tələb də əlavə edirəm ki, C.Cabbarlı ilə əlaqədar öyrəndiklərimizi sxem şəklinə (bunun qaydası əvvəlki dərslərdən mənimləndirilmişdir) yazın. Hazırlanmış sxemlər növbəti dərslərdə nəzərdən keçirilir. Şagirdlər bir-birlərinin işləri barədə rəy söyləyirlər.

Şagirdlərimdə müstəqil düşüncənin inkişafına nail olmaq üçün dərslərdə dediyim siniflərin hamısında iş aparıram.

Tətbiq etdiyim işlər sinfin və şagirdlərin səviyyəsindən asılı olaraq fərqli məzmununda qurulur.

Müstəqil işlərin elə növləri də var ki, bütün siniflərdə tətbiq edirəm.

Məsələn, obrazların müqayisəli təhlili, bədii sənətkarlıq məsələlərinin öyrədilməsi üzrə işlərin tətbiqini V sinifdən başlayır XI sinifdə də davam etdirirəm.

V – IX siniflərin dərsləklərindəki metodik istiqamət bu məsələ ilə bağlı işi daha səmərəli qurmağa imkan verir. V – VII siniflərin dərsləklərində bütün bədii mətnlərdən sonra "Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin" başlıqlı maraqlı metodik tövsiyə-istiqamət verilmişdir. VIII – IX siniflərin dərsləklərində isə bu, "Əsərin təhlilinə hazırlaşın" başlığı altında əksini tapmışdır. Həmin tövsiyələrdəki sualların əksəriyyəti şagirdlərdə müstəqil düşüncənin inkişafına səmərəli təsir göstərir. Onların əsasında müstəqil işlərin təşkili yollarının işıqlandırılması ayrıca yazı mövzudur.

ORFOQRAFIYA LÜĞƏTİ: UĞURLAR, ZİDDİYYƏTLİ MƏQAMLAR

Yazılı dil, onun qaydaları, orfoqrafiya məsələləri həmişə ictimaiyyətin və dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, latın qrafikalı əlifbaya keçidin ilk mərhələsində görülən işlərdən biri də Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydalarının və orfoqrafiya lüğətinin nəşr edilməsi oldu. Lakin 2004-cü ildə nəşr olunan bu lüğət ("Lider nəşriyyat") birmənalı qarşılanmadı, bir çox üstün cəhətləri ilə bərabər, müxtəlif suallar və problemlər də doğurdu. Bütün bunlara aydınlıq gətirmək üçün lüğətin redaktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademiki, professor Ağamusa Axundovla pedaqoji elmlər namizədi Akif Məmmədovun müsahibəsini oxuculara təqdim edirik.

A.Məmmədov: Hörmətli professor, Sizin redaktorluğunuzla hazırlanan "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" ("Lider nəşriyyat", 2004) artıq 3 ildir ki, istifadədədir. Sözsüz ki, əvvəlki nəşrlərə nisbətən burada xeyli təkmilləşdirmələr aparılmış, yeniliklər edilmiş və əvvəlki nəşrlərdə olmayan 18 minə yaxın söz yeni lüğətə daxil edilmişdir. Tədrisən lüğətdəki yeniliklər yazımızda, o cümlədən orta və ali məktəb dərslərində tətbiq olunmağa, öyrənilməyə başlayır. Ancaq bəzi problemlər də ortaya çıxır. Onların bir neçəsi ilə bağlı Sizin fikir və mülahizələrinizi bilmək maraqlı və gərəklidir. Bu problemin bir qismi lüğətin əvvəlində verilən və Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları" ilə sözlüyün (lüğətin) düz gəlməməsidir. Necə deyirlər, lüğətin özündə qaydalara əməl edilməməsidir. Onların bir neçəsini diqqətinizə çatdırım:

a) Qaydalarda yazılır: "- vari şəkilçisi: buyuzvari, qalxanvari, üzükvari" (səh.8). Deməli, qaydaya görə bu şəkilçi "vari" formasında yazılmalıdır. Ancaq lüğətin sözlük hissəsində bu şəkilçinin artırıldığı bütün sözlərdə "vari" formasında verilir (səh.106, 366, 452 və s.).

b) 10-cu səhifədəki qaydaya görə tərkibində qeyri, əks, külli, anti, eks, vitse, kontr, ober, super sözləri işlənən mürəkkəb sözlər defisla yazılır. Ancaq sözlükdə tərkibində anti və super olan bütün sözlər bitişik yazılmışdır (səh. 43, 44, 45, 591). "Qaydalar"da nümunə kimi verilən "super-market" sözü lüğətdə yoxdur.

c) "Qaydalar"da orfoqrafiyası ekspres (səh.7), sanatori (səh.7), sürtkü (səh.9) formasında təsbit olunan sözlər lüğətdə müvafiq olaraq "ekspress" (səh.195), sanatoriya (səh.552), sürtgü (səh.595) kimi verilmişdir.

Xahiş edirəm, aydınlıq gətirəsiniz: yuxarıda bəhs etdiyimiz sözlərin orfoqrafiyası necə müəyyənləşməlidir: qaydaya görə, ya lüğət hissəsindəki yazılışlarına görə?

A.Axundov: İlk öncə, müsahibəyə görə təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Ona görə ki, əslində bu, beç müsahibə yox, ikinci nəşrinə artıq başlanılan "Azərbaycan dilinin orfoqrafik lüğəti"nin daha uğurlu çıxması üçün edilən təşəbbüslərdən, görülən işlərdən biri sayıla bilər.

Suallarınızla bağlı bir məsələni qabaqcadan qeyd etmək istəyirəm. Lüğət mənim redaktəmdən sonra daha bir neçə mərhələdən keçib: nəşriyyat redaktoru, sonra nəşriyyat və ya mətbəə korrektorları oxuyub, lazım bildikləri düzəlişləri ediblər. Çapa hazırlıq mərhələsində bəzi vəzifəli şəxslər də əsərin çox məsuliyyət tələb etdiyini bildikləri üçün bəzən mahiyyətinə varmadan, özümlüyünə diqqət yetirmədən müəyyən dəyişikliklər də ediblər. Çap prosesində gözdən qaçan texniki səhvlər də olmuşdur və bu, bəlkə də, təbii, olan şeydir.

İndi də göstərdiyiniz uyğunsuzluqlar, çatışmazlıqlar haqqında:

a) *vari* şəkilçisi bütün sözlərdə *vari* yazılmalıdır. Lüğətdə səhv gedib.

b) Qaydaların 19-cu maddəsinin 2-ci bəndində misal göstərdiyiniz sözlərin siyahısında *anti* sözüə rast gəlmədim. *Super* sözü isə səhv əlavə olunub. Lüğətdəki yazılışı doğrudur.

c) Qaydalarda *ekspres*, *sanatori*, *sürtkü* kimi verilmiş sözlərin lüğətdə *ekspress*, *sanatoriya*, *sürtgü* kimi yazılışı səhvdir. "Qaydalar"da əsasən (s.6) *sonu -iy-skiy* ilə qurtaran xüsusi və ümumi alınma isimlərin sonundakı *y* yazılır. Bəlli olduğu kimi, *ssenari*, *planetari* kimi *sanatori* sözünün də sonu *iy* ilə qurtarır. *Sürtkü* sözüə gəlincə, dilimizdə samitlərin ahəngi qanununa görə sonu cingiltili samitlə qurtaran sözlərdə həmin şəkilçinin -*gü* variantı (bölgü, hörgü), *kar* samitlə bitənlərdə isə *kar - kü* variantı artırılır (sürtkü, itki, seçki). *Ekspres* sözü də sərhəd sözündə olduğu kimi, ikihəcalı sözlərin sonunda bir samitlə yazılması düzgündür. "Qaydalar"la lüğət arasındakı bu uyğunsuzluq görünür, "çoxstajlı" korrektorlarla bağlıdır. Sizin demədiyiniz *keşməkeş* sözünü də *keşməkeş* kimi onlar "təshih ediblər".

Sizin "yuxarıda bəhs etdiyiniz sözlərin orfoqrafiyası necə müəyyənləşməlidir" sualınıza, düşünürəm ki, mən artıq cavab verdim.

A.Məmmədov: Müəyyən hallarda qayda ilə eyni oradaca ona nümunə kimi verilən sözün yazılışı uyğun gəlmir. Məsələn: 31-ci qaydaya görə (səh.10) yüksək dövlət vəzifələri adlarının tərkibindəki bütün sözlərin (yardımcı sözlərdən başqa) birinci hərfi böyük yazılmalıdır. Nümunə kimi verilən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Milli Məclisin Sədri birləşmələrində bu tələb gözlənilsə də, Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri adında "nazir" sözünün birinci hərfinin kiçik yazılması (Azərbaycan Respublikasının Baş naziri) anlaşılmır. Ağamusa müəllim, bunu texniki qüsur kimi başa düşmək lazımdır, ya başqa səbəb var?

Başqa bir misal. 12-ci səhifədəki 34-cü qaydanın b bəndinə görə Azərbaycan Teleqraf Agentliyi birləşməsi AzərTAc şəklində ixtisar edilmişdir. Buradakı ixtisardan sonra nöqtənin qoyulmaması bir tərəfə,

"agentlik" sözünün ikinci hərfi (g) niyə c kimi yazılmışdır? Bu, tarixi-ənənəvi prinsiplə bağlı deyil ki? 1975-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə bu ad "Azər. TA" şəklində ixtisar edilmişdir (səh.34).

A.Axundov: "Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri" sözündəki sonuncu sözün böyük hərfə yazılmalı olması, məndən də aydın görünür. Əlbəttə, *nazir* sözünün həmin mövqedə böyük hərfə yazılmaması texniki səhvdir.

Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin AzərTAc yazılması isə son illərin yazılış ənənəsi ilə bağlıdır. Bu haqda "İxtisarlər lüğəti"ndə də (Çinar-çap, 205, s.42-43) məlumat var.

A.Məmmədov: 14-cü qaydaya görə (səh.8), sonu qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlərə samitlə başlanan şəkilçi əlavə olunduqda söz kökündəki qoşa samitlərdən biri düşür: zid-dir, sir-daş və s. Əvvəlki orfoqrafiya qaydalarında "hiss" sözü istisna kimi verilirdi, yəni "hiss" sözünə samitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda, kökün qoşa samitlərindən biri düşürdü, məsələn, hiss-lər və s. Yeni qaydalarda belə istisna verilmir. Qaydaya nümunə kimi gətirilənlərdən biri də hissiz sözüdür. Məsələ orasındadır ki, elə əvvəllər də hiss sözünə samitlə başlayan şəkilçilərdən yalnız - siz əlavə olunduqda üç s samitinin yanaşı gəlməməsi üçün (hissiz) kökdən son samit düşürdü (hissiz). İndi məsələ bir qədər qeyri-müəyyən qalır: yeni qaydaya görə necə yazılmalıdır: hissələr, ya hislər, hissdən, ya hisdən və s.?

A.Axundov: 14-cü qaydaya, məncə, hər şey aydındır. Hiss sözü istisnalıq təşkil etmir.

A.Məmmədov: Hörmətli professor, məlumdur ki, bəzi sözlər lüğəvi şəraitdə bir cür, ona hansı şəkilçinin əlavə olunmasından asılı olaraq isə ayrı cür yazılır. Elə yuxarıda haqqında danışdığımız sonu qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər kimi. Bir necə şəkilçinin də yazılışı hansı sözə artırılması ilə nizamlanır. Məsələn: iki və dörd cür yazılan şəkilçilər, - stan şəkilçisi, - qın⁴ və -ğın⁴ variantlı şəkilçilər və s. Bütün bunlar 2004-cü ildə təsbit olunan orfoqrafiya qaydaları ilə tənzimlənir. Ancaq təcrübədə geniş şəkildə tətbiq olunan, orta məktəb dərslərində özünə yer tapan aşağıdakı qaydalar nədənsə nə 1975-ci il, nə də 2004-cü ildəki "Qaydalar"da var. Həmin qayda dərslərdə belə ifadə olunur: "Dilimizdəki bəzi ikihecalı sözlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən kökünün son samiti düşür; məsələn, sinif - sinfin, zəhin - zəhnin, ətir - ətrin, beyin - beynin, oğul - oğlun və s. (B.Əhmədov, A.Axundov, B.Xəlilov. "Azərbaycan dili", 6-7-ci siniflər üçün dərslik, 2003, səh.4). Və ya: "Dilimizdə ərəb-fars mənşəli ikihecalı sözlər var ki, onlar saitlə başlayan hal şəkilçiləri qəbul edərkən son hecasının saiti düşür; məsələn, sinif - sinfin, ömür - ömrün, ömrə və s." (yənə orada, səh.53). Yeni orfoqrafiya qaydalarında göstərilən qaydanın öz əksini tapmaması bəzi müəllimlərdə belə fikir yaradır ki, artıq bu qaydanı tətbiq etmək lazım deyil. Yəni *sinif, ömür, beyin, oğul...* tipli sözlər bütün hallarda dəyişmədən yazılmalıdır. Xahiş edirəm, bu məsələyə də aydınlıq gətirəsiniz.

A.Axundov: İkinci hecasında qapalı sait olan sözlərin saitlə başlayan şəkilçilər qəbul edərkən, söz kökünün ikinci hecasındakı saitin düşməsi orfoqrafiyalıq məsələ deyil. Bu, dilimizin fonetik qanunauyğunluqlarından biridir.

A.Məmmədov: Qaydaya görə, -ki, -qı, -kü, -qu şəkilçilər kar samitlə bitən fellərdən isim düzəldərkən məhz bu formada yazılır. Ancaq sözlükdə *səppi* ("səpmə" mənasında) və *səpki* (dəri xəstəliyi) formaları mənaca bir-birindən fərqləndirilir və göründüyü kimi, birində şəkilçi -gi, digərində -ki yazılır. Hər iki söz "səp"(mək) felindən yaranmışdır? Bəs onların belə yazılışı nə ilə bağlıdır?

A.Axundov: İstər *səpmə*, istərsə də *dəri xəstəliyi* mənalarında olan *səpmə* sözü eyni fonetik və qrammatik tərkibli sözdür və hər ikisi bir cür - *səpki* şəklində yazılmalıdır. Lüğətdə onların fərqli yazılması səhvdir.

A.Məmmədov: Yeni lüğət əvvəlkilərdən təkcə sözlərin sayına görə yox, bəzi sözlərin yazılışına görə də fərqlənir. Məsələn, əvvəlki lüğətdə meyl, şe'r, heyf formasında yazılan sözlərin burada meyl, şeir, heyif kimi yazılması məqbul sayılmışdır. Ağamusa müəllim, "Qaydalar"ın 3-cü bəndində (səh.7) göstərilir ki, bu, həmin sözlərin "ədəbi tələffüzdə olduğu kimi" yazılması ilə bağlıdır. Bəs 1975-ci il lüğətində fakültativ, kompyüter kimi yazılan sözlərin yeni lüğətdə müvafiq olaraq fakültativ və kompyuter formasında yazılması hansı zərurətdən irəli gəlir? Ümumiyyətlə, "kompyuter" və "litsey" sözlərinin də tələffüza uyğun olaraq "kompüter" və "lisey" kimi yazılması daha düzgün olmazmı?

A.Axundov: 1975-ci il lüğətində *fakültativ, kompyüter* kimi yazılan sözlərin yeni lüğətdə müvafiq olaraq *fakültativ, kompyüter* formasında yazılmasının hansı zərurətdən irəli gəlməsinin səbəbini soruşursunuz. Doğrusu, məndə olan 1975-ci il lüğətində mən həmin sözləri tapa bilmədim. Birinci söz hər iki lüğətdə bir cür yazılıb: *fakültativ*.

Kompyuter və litsey sözlərinin lüğətdəki yazılışı isə orfoqrafiyada tətbiq olunan etimoloji prinsiplərdən irəli gəlmişdir. Yəni hər iki söz əslinə uyğun yazılmalıdır.

A.Məmmədov: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dil normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir. Hazırda bu sahədə iş gedirmi?

A.Axundov: Müsahibəmizin əvvəlində mən bu suala artıq cavab verdim.

A.Məmmədov: Suallarımıza aydınlıq gətirdiyinizə görə minnətdarlığımızı bildiririk.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN LENİNQRAD YUBİLEYİ

Oqtay ABBASOV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Bu yubiley ikinci dünya müharibəsinin keçmiş SSRİ-də tüğyan etdiyi ən gərgin vaxtlarda baş tutub. Şübhəsiz, tədbirin həyata keçirilməsində bir siyasi məqsəd, adamların əhval-ruhiyyəsini yüksəltmək istəyi də yox deyilməmiş. Bunu etiraf etməyin özü də Nizaminin böyüklüyünü təsdiqləyir. Nizami Azərbaycandan doğan, lakin dünyanın hər yerinə işıq salmağa qadir günəşdir. Bu günəşin nuru yüzillərdir insanların qəlbini isidir, onları mənəvi saflığa çağırır, birliyə səsləyir. O odun, alovun içində məhz N.Gəncəvi yubileyinin keçirilməsi də hər hansı təsadüflə deyil, şairin sözünün birləşdirici, ruhlandırıcı gücü ilə, şəra qərşü zəngin yürüş mötəvlərilə bağlıdır. Həmin yubileyə azalmayan maraq da, elə bilirəm bu kontekstdə qəbul olunmalıdır.

Bəli, N.Gəncəvinin Leninqrad yubileyinə maraq həmişə güclü olub. Bu yubileyə bağlı tədqiqatlar da aparılıb. Lakin təəssüf ki, yenə öyrənilməmiş, tədqiq olunmamış cəhətlər qalmaqdadır. Səhv, yanlış məlumatların təqdim olunması hallarına da rast gəlirik. Bütün bunlar həmin məşhur yubileyə əlaqədar olan faktların dəqiqləşdirilməsini və elmi ictimaiyyətdə çatdırılmasını zəruri edir. Bu, bir də ona görə vacibdir ki, N.Gəncəvi nəinki Azərbaycanın elm, tədris müəssisələrində, o cümlədən dünyanın aparıcı universitetlərində, tədqiqat laboratoriyalarında öyrənilir və öyrədilir. Orta ümumtəhsil məktəblərimizdə şairin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi ilə bağlı qarşıya qoyulmuş vəzifələr də fikirlərimizin haqlı olduğuna sübutdur. Dahi şair, görkəmli mütəfəkkir haqqında deyilən hər bir söz, kiçik mülahizə belə diqqətdən kənar qalmır.

Tarixdə təsadüf nəticəsində edilən kəşflər haqqında az eşitməmişik. Qaraca bir pişiyin "adi şıltaqlığı" bərtün əldə edilməsi, almanın Nyutonun başına düşməsi Ümumdünya Cazibə Qanununun kəşfi ilə nəticələnib. Belə misalların sayını artırmaq da mümkündür. Amma ehtiyatlıyıram ki, dəyərli oxucunun qəlbində "bunların Nizami yubileyi ilə nə əlaqəsi var" sualı baş qaldırsın. Fakt isə budur ki, adıçəkilən yubileyə bağlı hələ ki, elmi ictimaiyyətdə tanış olmayan faktların əldə edilməsinin özü də təsadüflə, amma zəruriyyətdən yaranan təsadüflə bağlıdır.

İndi tanınmış rəssam olan və özünə "Ucatay" təxəllüsü götürmüş Vaqif Hüseynov onda Dəvəçi şəhərindəki orta məktəbdə təhsil alırdı. N.Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi bir ədəbiyyat dərslərində müəllimi Rəcəb Hacıyevdən eşitdiklərinə əsasən bilməmişdi ki, Böyük Vətən müharibəsi

illərində şairin yubileyi Leninqradda təntənəli şəkildə qeyd edilib və bu fikri yadında saxlamışdı.

Sonra Vaqif balacalıqdan ürəyində gəzdirdiyi bir arzuya çatmışdı: Əvvəlcə Bakıda Əzim Əzimzadə adına Rəssamlıq Məktəbində, daha sonra Leninqradda (indiki Sankt-Peterburqda) İ.Y.Repin adına Rəssamlıq Akademiyasında təhsil almışdı. Hiss etmişdi ki, vaxtilə Rəcəb müəllimin səpdiyi bir toxumu cücərtmək, boya-baş çatdırmaq üçün əlverişli şərait yaranıb. Odur ki, diplom işi kimi N.Gəncəvinin Leninqrad yubileyinə həsr olunmuş əsər üzərində işləməyə başlayıb, əsəri də adlandıraraq "Nizaminin işığında". Yubiley iştirakçıları ilə, həmin dövrdə yubileyə bu və ya digər dərəcədə bağlı olmuş məlumatlı insanlarla görüşüb. Dünyasını dəyişmişlərin çətinliklə də olsa foto-şəkillərini tapıb.

Yubileyin keçirildiyi Leninqrad Dövlət Ermitajında dəfələrlə olub, Ermitajın direktoru Boris Borisoviç Petrovskinin söhbətlərini dinləyib, onun icazəsi ilə yubileyin keçirildiyi "Dairəvi zal"la, iştirakçılar üçün təşkil edilmiş Nizami dövrü ilə bağlı sərginin nümayiş etdirildiyi salonla tanış olub. Yubileyin keçirildiyi şəraiti öyrənib. Bunların hamısı nəzərdə tutulmuş "Nizaminin işığında" əsərinin araya - ərsəyə gəlməsi üçün edilib. Lakin daxili bir fəhmlə duyub ki, əldə etdiyi məlumatlar, faktlar, sənədlər təkcə diplom işinin tamamlanması üçün istifadə edilməklə məhdudlaşdırıla bilməz. Odur ki, onların hər birinə qayğı ilə yanaşılıb, dəyərli mənbə kimi saxlayılıb. İllər keçdikcə yəqin edib ki, yanılmayıb. Bunu əldə edilmiş faktların, sənədlərin təhlili də aydın göstərir.

Yubileyin iştirakçısı olmuş insanlarla görüş daha qiymətli məlumatlar toplanılmasına kömək etmişdir. Belə insanlardan biri N.Gəncəvinin yubileyində geniş məruzə ilə çıxış etmiş Aleksandr Nikolayeviç Boldrev olmuşdur. Vaqif A.N.Boldrevlə görüşəndə o, Leninqrad Dövlət Universitetində işləyirdi. Yubileydə çıxış etmiş adamların sayı məhz onun məlumatı əsasında dəqiqləşdirilmiş, onların altı nəfər olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bu böyük alimin verdiyi faktlar nə qədər maraqlı olsa da, onun yubileyə bağlı daha ətraflı məlumatların, faktların məhz Leninqrad Dövlət Universitetinin müəllimi, həmyerlimiz Əfrasiyab Vəkilovda saxlanıldığını göstərməsi bir o qədər qürur doğurur.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Vaqifin Nizami yubileyi ilə bağlı məlumat toplamaq üçün görüşdüyü adamlar da həm yubiley baxımından, həm də Leninqrad elmi mühitində xidmətləri olmuş həmyerlilərimizin həyat və yaradıcılığının araşdırılması nöqtəyi-nəzərindən maraq yaradır. Aydındır ki, zaman bizi həmin adamların yaşadığı tarixdən uzaqlaşdırdıqca qaralıq məqamlar artır, düzgün elmi nəticələrin əldə edilməsi çətinləşir. Ona görə də xaricdə (o cümlədən keçmiş SSRİ-də) fəaliyyət göstərmiş azərbaycanlı elm adamlarının həyatının, yaradıcılığının araşdırılması ilə əlaqədar dövlət səviyyəsində tədbirlər görülməsini faydalı sayırıq. Belə adamlardan biri kimi Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı, uzun illər Leninqrad Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsində türk ədəbiyyatından dərslər demiş,

dəyərli tədqiqatlar aparmış, elmi mövqeyi ilə universitetdə nüfuz qazanmış Əfrasiyab Vəkilovun adını çəkmək vacibdir.

Ə.Vəkilov Vaqifə Nizami yubileyi ilə bağlı dəyərli məlumatlar, o cümlədən yubiley dəvətnaməsinin və iştirakçıların siyahısının surətini verir:

Bu faktın özü Əfrasiyab müəllimin şəxsi arxivində nə qədər başqa sənədlərin də olduğunu sübut etmirmi? Zaman keçdikcə həmin sənədlərlə tanışlığın, onları əldə edib, araşdırmağın necə çətinləşdiyi məgər aydın deyilmi?!

Sizə təqdim etdiyimiz yubiley iştirakçıların siyahısı və dəvətnamə uzun müddət mübahisə obyektinə olmuş bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Bu mübahisəli məsələlərdən biri yubileyin başlanma vaxtı ilə əlaqədardır. Bəzi mənbələrə görə, yubiley havadan hücum təhlükəsi yarandığından nəzərdə tutulduğu vaxtda keçirilməyib. Lakin həm iştirakçıların siyahısının əvvəlində olan qeyd, həm də dəvətnamə yubileyin vaxtının dəyişdirilmədiyini sübut edir: yubiley 19 oktyabr 1941-ci il tarixində saat 14-də başlanmış, 16⁵⁵-ə qədər davam etmişdir. İştirakçılar yubileyə təkcə dəvətnamə ilə deyil, həm də sənədlə buraxılıblar. Dəvətnamədəki qeyddən nəticə çıxartmaq mümkündür ki, bu, şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd imiş. Yubiley iştirakçılarının bəzilərinin döyüşən ordudan bura gəldiklərini nəzərə alanda aydınlaşır ki, hərbi biletlər də dəvətnamə ilə birlikdə təqdim olunduqda buraxılış sənədi kimi qəbul edilirmiş. Siyahıda göstəriləyənə görə, təntənəli yubiley tədbirində 95 nəfər iştirak etmişdir. İştirakçılar arasında elm və incəsənət xadimləri, vilayət partiya komitəsinin işçiləri, mətbuat nümayəndələri, yüksək çinli hərbiçilər olmuşlar.

Məlum olduğu kimi, yubileyə bağlı, yazılarda mübahisəli məqamlardan biri də onun (yubileyin) harada keçirilməsi məsələsidir. Yubiley tədbirinin Ermitajın zirzəmisində keçirildiyində ısrarlı olanlar üstünlük təşkil edirlər. Onlar bunu hər an baş verə biləcək hava hücumu ilə əsaslandırmağa çalışırlar. Bəzi müəlliflər isə yubileyin Ermitajın dəhlizlərindən birində qeyd olunduğunu yazırlar. Hər iki fakt səhvdir. Yubiley muzeyin "Dairəvi zal"ında keçirilmişdir. Lakin yubiley iştirakçıların şahadətinə görə, hər ehtimala qarşı, zirzəmilərdən biri də bombardman başlarsa, tədbiri davam etdirmək üçün ayrılıbmış. Ehtiyat tədbiri kimi "Polyarnaya Zvezda" gəmisindən zala əlavə elektrik xətləri çəkilmişdir. Lakin heç bir fəvqəladə hadisə baş vermədiyindən yubiley başladığı zalda davam etdirilmiş və təntənəli şəkildə yekunlaşdırılmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədbirin sonunda iştirakçılar Nizami dövrünə həsr olunmuş sərgiyə tamaşa etmişlər.

V.Ucatayın tədqiqatlarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, yubileyin təhlükəsizliyi ilə bağlı uzun müddət iş aparılmışdı. Hər şeydən əvvəl, almanların havadan hücum qrafiki öyrənilərək təhlil edilmişdir. Yubileyin keçirilməsi müddəti məhz bu təhlil əsasında saat 14⁰⁰-la 17 arasında müəyyənləşdirilmişdi.

Qeyd edək ki, Leninqradın mühasirəsi zamanı düşmən təyyarələrinə qarşı həyata keçirilən tədbirlərdən biri kimi hava balonlarına bağlanaraq səmaya qaldırılan nazik metal məftillərdən istifadə olunub. Bu məftillər düşmən təyyarələrinə böyük təhlükə yaradır, onları sıradan çıxarırdı. Yubiley günü bu "mühafizə sistemi" gücləndirilib və məftillər bağlanmış əlavə balonlar havaya buraxılıb. Bütün bunlar göstərir ki, Nizami Gəncəvinin yubileyinə ümumdövlət əhəmiyyətli tədbir kimi çoxdan, özü də ciddi hazırlıq görüldü.

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

"Azərsun-Holding" Şirkətlər qrupunun mədəniyyət sarayında türk dünyasının böyük fikir adamı, mütəfəkkir şair Mövlana Cəlaləddin Ruminin anadan olmasının 800 illiyinə həsr edilmiş tədbir keçirildi. Ədəbiyyatşünas alim, Mövlananın qəzəllərindən nümunələri dilimizə çevirən Hafiz Abiyev sözügedən şirkətin təşkilatı dəstəyi və AMEA-nın təşəbbüsüylə keçirilən tədbirdə çıxış edərək dahi söz ustasının insanı kamilləşdirən, paklaşdıran sənət dünyasından ətraflı bəhs etdi, qəzəllərindən nümunələr oxudu. Xanənda Ağakərim Hafizin Azərbaycan və fars dillərində Rumi qəzəlləri əsasında ifa etdiyi muğam dəstəgahı məclisdə xoş əhval-ruhiyyə yaratdı.

Abdulla Şaiqin ev muzeyində akademik Kamal Talıbzadəyə həsr edilmiş "Kübarlıq məktəbi" kitabının təqdimatı oldu. Tədbirin aparıcısı sənətşünaslıq elmləri namizədi M.Əsədli məclisin məqsədi və "Kübarlıq məktəbi" kitabı haqqında məlumat verdi. Fəlsəfi elmləri doktoru Camal Mustafayev, Xəzər Universitetinin rektoru Hamlet İsaخانlı, filologiya elmləri doktorları İslam Ağayev, Təhsin Mütəllibov, Vəli Osmanlı, filologiya elmləri namizədi Nəzakət Qafqazlı və başqaları çıxış edərək belə bir kitabın görkəmli alimin xatirəsinə layiqli töhfə olduğunu bildirdilər. Onlar əsərin tərtibçiləri Rəfiqə Talıbzadənin, Arzu Hacızadənin, redaktoru Ülkar Talıbzadənin zəhmətini xüsusi qeyd etdilər.

"Çağ" Öyrətim Şirkəti Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Türkiyənin Azərbaycandakı səfirliyi və Atatürk Mərkəzi ilə birlikdə Musiqili Komediya Teatrında ədəbi-musiqili məclis təşkil etdi. Şeir və mahnı ifaçılığında seçilərək qalib adını qazananlara mükafatlar verildi. Mükafatları Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mordanov və Türkiyənin sabiq təhsil naziri, millət vəkili Mehmet Sağlam təqdim etdilər. Onlar belə yarışmaların türkdilli toplusları bir-birinə və dünya xalqlarına daha da yaxınlaşdırıldığını, türk dilinin beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi rolunu artırmağa xidmət etdiyini də vurğuladılar.

Səməd Vurğunun ev muzeyində Barat Vüsalın "Qazaxda yaşadım mən öz ömrümü" (Bakı, "Pedaqogika", 2007) kitabının təqdimat mərasimi keçirildi. Tədbiri muzeyin direktoru Aybəniz Vəkilova açdı. Millət vəkili, AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərov tədbirdə çıxış edərək Barat Vüsalın özünəməxsus yaradıcılığından danışdı. Professor Nizaməddin Şəmsizadə B.Vüsalın ana xatirəni Vətən, torpaq, yurd sevgisi təşkil edən kitabındakı şeirlərdən bəhs etdi. Tədbirdə Borçalı Aşıqlar Birliyinin sədri Dərviş Osman, AYB-nin Qarabağ bölməsinin sədri Ənvər Əhməd, təqdim olunan kitabın maliyyə dəstəqçisi, "Pedaqogika" nəşriyyatının direktoru Ələvsət Osmanlı çıxış edərək "Qazaxda yaşadım mən öz ömrümü" kitabının bədii məziyyətlərindən söz açdılar. Səməd Vurğun Fondunun prezidenti A.Vəkilova böyük şairin adını daşıyan mükafatın diplomunu B.Vüsalı təqdim etdi. Sonra B.Vüsal Səməd Vurğunun ocağında onun kitabının təqdimat mərasimini keçirdiyinə görə Aybəniz xanıma dərin təşəkkürünü bildirdi.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin böyük akt zalında Mirza Cəlilin anadan olmasının 139 illiyi qeyd edildi. Bu münasibətlə keçirilən konfransda dahi ədəbin irsinin ardıcıl tədqiqatçısı, cəltişünas alim, akademik İsa Həbibbəylinin geniş məruzəsi dinlənildi. İndiyədək doğum tarixinin 1866-cı il olduğu göstərilən mənbələrin yanlışlığını faktlarla sübut edən akademik İsa Həbibbəyli məruzəsində Mirza Cəlilin həyat və fəaliyyətinin qarantlıq məqamlarını tələbələrə diqqətinə çatdırdı. Məruzədən sonra universitetin tarix-filologiya fakültəsinin tələbələri universitet rəhbərliyi ilə birlikdə dahi Mirza Cəlilin Naxçıvan şəhərində ucaldılmış abidəsini ziyarət edərək, önünə tərcihlər düzəldilər. Daha sonra universitet heyəti Ədəbiyyat muzeyində və Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyində oldular və ədəbin yaşayış-yaratdığı mühitə dair stendlərə baxdılar.

Məşhur qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov fevralın sonlarında Bakıya gəlmişdir. Onun paytaxtımızda 80 illik yubileyi keçirilmişdir. Bu əlamətdar yubiley münasibətilə ona "Dostluq" ordeni də təqdim edilmişdir.

Diqqəti daha bir cəhət çəkir: həmin dövrdə Ermütajın direktoru işləmiş, yubileyin təşkilinə və keçirilməsinə rəhbərlik etmiş görkəmli şərqşünas İosif Abqaroviç Orbelinin (yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Leninqradı bombalayacaq təyyarələrin uçuş qrafikini müəyyənləşdirməklə yubileyin vaxtını təyin etmək də onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdir) xatirələrində yubileyin oktyabrın 17-də keçirildiyi göstərilir. Bu fərqi nədən yarandığını müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Həmin dövrdə Moskva və Leninqrad qəzətlərində yubileyə əlaqədar xəbərlər dərc olunub. Həm Moskva, həm də Leninqrad qəzətlərinin 17, 18 oktyabr tarixli nömrələrində N.Gəncəvi yubileyinin ayın 19-da keçiriləcəyi, 19-u və bundan sonrakı iki günün qəzətlərində isə tədbirin oktyabrın 19-da təntənəli şəkildə qeyd edildiyi barədə xəbərlər dərc olunmuşdur. Bu fakt da yubileyin məhz oktyabrın 19-da keçirildiyini göstərir.

Həqiqətdir ki, Nizami Gəncəvi kimi dünya şöhrətli şair və mütəfəkkirlə bağlı ən kiçik fakt belə dəyərlidir, diqqətdən kənar qala bilməz. Yuxarıda bəhs etdiyimiz məlumatlar, faktlar da bu cür qiymətləndirilməlidir. Lakin fikrimizcə, qiymətləndirmə azdır, onlar mütəxəssislər tərəfindən bir daha öyrənilməli, tədris prosesinə gətirilməlidir. Müəllim hazırlığında da bu məlumatlardan istifadə vacibdir. Müəllim hazırlığında bu iş iki müxtəlif istiqamətdə həyata keçirilə bilər. Hər şeydən qabaq Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin hazırlığında N.Gəncəvi ilə bağlı hər hansı yeni fakt, məlumat tələbələrə çatdırılmalıdır. Nə üçün? İlk növbədə ona görə ki, ədəbiyyat üzrə, o cümlədən Nizamşünaslıq üzrə gələcək tədqiqatçılar məhz bu tələbələr arasından yetişəcək. İkincisi, həmin tələbələr sonra tədqiqatçı olmasalar belə, məktəblərdə müəllim kimi fəaliyyət göstərəcək və bu zaman həmin məlumatlardan istifadə etməli olacaqlar. Üçüncüsü, təkcə filoloq müəllimlərin hazırlığında deyil, digər ixtisaslar üzrə pedaqoqların yetişdirilməsi işində də yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz nümunələr üzrə iş aparılmalıdır. Çünki ixtisasından asılı olmayaraq müəllim həm də tərbiyəçidir, sinif rəhbəridir. Bu isə hər bir müəllimdən tariximizin şanlı səhifələrində özünə yer tutmuş şəxsiyyətlər, milli dəyərə çevrilmiş hadisələr, faktlar haqqında məlumatlılıq tələb edir.

Sual meydana çıxır: müəllim hazırlığında elm üçün yeni olan bu və ya digər məlumatların verilməsi, öyrədilməsi imkanları hansılardır?

Müəllimin tədris edəcəyi fəndən asılı olaraq bu imkanları iki yerə bölmək olar. Azərbaycan dili və ədəbiyyat ixtisasına yiyələnən tələbələrlə bu iş **tədris proqramı** ilə bağlı olan auditoriya məşğələlərində və **auditoriyadankənar** tədbirlərdə aparıla bilər. Digər ixtisaslar üzrə müəllim olacaq tələbələrlə işin əsas ağırlığı isə auditoriyadankənar tədbirlərin üzərinə düşür. Əsası isə belə tədbirlərin müəllim hazırlığında əhəmiyyətinin nəzərə alınması və mövcud imkanlardan səmərəli istifadə olunmasıdır.

Yapon alimləri baş soğanın yeni və heyvətəmiz keyfiyyətini kəşf ediblər. Məlum olub ki, baş soğan baş beyin hüceyrələrini "təmizləməyə" və onların qocalmasını prosesini ləngitməyə qadirdir. Soğanın tərkibində olan müstəsna aktiv kütlü birləşmələri orqanizm tərəfindən asanlıqla mənimsənir. Bu birləşmələr qana daxil olduqda baş beyin bir sıra mühüm zonalarına çox müsbət təsir göstərir. Belə ki, soğandan ayrılan maddələr insanın yaddaşına və emosiyalarına cavabdeh olan hüceyrələri fəallaşdırır və cavanlaşdırır. Fransanın şimal-şərq hissəsində yaşayan qadınlar arasında aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olub ki, soğandan və sarmısaqdan qida kimi istifadə edilməsi üstünlük düş xərçənginə tutulma hallarının azalmasına da səbəb olur.

Yel Universitetinin (ABŞ) mütəxəssisləri hamilə qadınlara ultrason müayinəsindən keçməməyi məsləhət görürlər. Onlar UZI aparatının dövlət mənfəi təsir göstərdiyini düşünürlər. Tədqiqatın rəhbəri neyrobioloq Pasko Rakiçə görə, ultrason müayinəsi dövlət baş beyin hüceyrələrinin inkişafına əngəl törədir. İndiyədək UZI hamilə qadınları yoxlamaq üçün adi və təhlükəsiz aparat sayılırdı. Həkimlər hamiləliyin 10-cu haftasında ultrason müayinəsi vasitəsilə dövlət barədə anaya məlumat verirlər. UZI ilə dövlət ürək döyüntülərini ekrana gətirir. Hətta dövlət inkişafını müşahidə etmək, cinsini, ölçüsünü, eləcə də barmaqalarının yerində olub-olmadığını müəyyənləşdirmək mümkündür. Bir sözlə, UZI hamilə qadınların bətninin güzgüsünə çevrilir. Pasko Rakiç UZI-nin həkimlərin işinə yaradığını etiraf edir. Onun sözlərinə görə, UZI vasitəsilə dövlət ürayinin qüsurlarını, xromosom anomaliyası əlamətlərini vaxtında aşkarlamaq olur. Lakin "güzlüyün" ziyanlarının daha böyük olduğunu düşünür. Onun fikrincə, ultrason dalğaları baş beyin hüceyrələrinin inkişafını əngəlləyir, xüsusilə əsəb hüceyrələrini zədələyir. Mütəxəssis son onilliklərdə əsəbi insanların xüsusi çəkisinin artmasında qismən bu amilin də təsirinin olduğunu söyləyib.

Amerika alimlərinin fikrincə, son onillikdə ABŞ-da baş alıb gedən piylənmə epidemiyasının əsas səbəbi şirin qazlı içkilərin satışının artmasıdır. Alimlər qeyd edirlər ki, orta statistik amerikalının qidasındaki karbohidratların üç hissəsi müxtəlif şəkər əvəzedicilərdən ibarətdir. Bunun da yarısı qazlı sular içməkdən alınır. Eyni zamanda, hər gün şirin qazlı içki qəbul etmək il ərzində çəkini 6,8 kiloqram artırır. Sərinləşdirici içkilərin əksəriyyətinin tərkibinə daxil olan şirinləşdiricilərin əsasını tərkibində fruktoza olan qarğıdalı siropu təşkil edir. Qlükozadan fərqli olaraq, bu monosaxarid orqanizmdə karbohidratların parçalanmasında iştirak edən insulini yaratmağa qadir deyil.

Yunan alimlərinin gəldikləri qənaətə görə, ölkədə zorakılıq insan şəxsiyyətinin alçaldılmasının ən pis nümunəsi ola bilər. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, bütün qadınların üçdə bir hissəsi məişətdə zorakılıqdan əziyyət çəkir. Artıq Yunanıstan hökuməti ailədə zorakılığa qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədilə sərt qanun qəbul edib. Qanunda göstərilib ki, ailədə qadınların və uşaqların döyülməsi cinayət hesab olunur. Bu qanuna görə, öz övladına ciddi zədə yetirən valideyn 10 ilə qədər həbsə məhkum edilə bilər.

Alimlər belə hesab edirlər ki, cəmi 10 ildən sonra mobil telefonlar öz üstünlükləri ilə kompüter bazarıni öldürəcək. Artıq Qərbdə bu proses başlanıb. 25 il bundan əvvəl Amerikanın İVM şirkəti mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanan ilk kompüter dastlərinə baxanda müasir kompüterlərin yanında onlar çox gülməli görünür. O vaxt kompüterlərin yaddaşı 16 kv. qiyməti isə 1565 dollar idi. İnkişaf, elmi-texniki tərəqqi mədəuzələr yaradır.

Görkəmli alim Yəhya Kərimovun "Təlim metodları" (Bakı - 2007, "RS Poliqraf" MMC - nin mətbəəsi) adlı dərs vəsaiti çap olunmuşdur. Həmişə pedaqoji prosesin müxtəlif aktual məsələlərini araşdıraraq, həm elmi ictimaiyyət, həm də müəllimlər və tələbələr üçün faydalı əsərlər meydana çıxaran müəllif bu dəfə də ənənəsinə sadıq qalmışdır. Əməkdar müəllim, professor Y.Ş.Kərimovun bu dəfə oxuculara təqdim etdiyi 272 səhifəlik əsərdə təlimin müasir məktəb üçün aktual olan bir sıra cəhətləri öz əksini tapmışdır. Dərs vəsaitində "təlim metodları" anlayışı, əyani metodlar, praktik metodlar, problemli təlim, dərslərdə şagird fəaliyyətinin növləri, pedaqoji texnologiyalar və s. məsələlər elmi şəkildə aydınlaşdırılmış, nəzəri və praktik baxımdan dəyərli tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan Respublikası Turizm və İdman Nazirliyi və Yazıçılar Birliyinin təşəbbüsü ilə "Poeziya günü" (Bakı, UniPrint - 2008) adlı şeirlər kitabı oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Kitab yazılmış ön sözdə göstəriləndiyi kimi, bu təşəbbüs sonra da davam etdiriləcək, müntəzəm olaraq çağdaş Azərbaycan şairlərinin şeirləri oxuculara çatdırılacaq. Şeirləri çap olunan şairlər haqda konkret, yığcam məlumat verilməsi kitabın dəyərini artırır, bu materiallardan, şeirlərdən ümumi təhsil məktəblərində, institut və universitetlərdə həm təlim prosesində, həm də təlimdən kənar tədbirlərdə müasir poeziyamız, onun nümayəndələri və nümunələri barədə məlumat vermək üçün istifadə oluna bilər.

Koramat Azərbaycan oxucusuna yaxşı tanışdır. Lakin onun oxuculara təqdim etdiyi "Xaosun harmoniyası" (Bakı, "Vektor" nəşriyyat Evi - 2007) adlı kitabı orijinallığına görə digər əsərlərindən bir qədər fərqlənir. Adı çəkilən kitabda şeirlərlə yanaşı, esselər və Koramatla müsahibələr də öz əksini tapıb. Müəllif özünün yazdığı "Giriş" kitab haqqında ilkin, amma lazımı təəssürat yaradır. Oxuduqca bu təəssüratda yanılmadığına inanırsan. Lirik deyim tərzində cəmiyyətdə, bizi əhatə edən mühitdə baş verənlərə münasibət bildirməyə mane olmur. Əksinə, hər bir şeiri, esseni daha oxunaqlı edir. İnanırıq ki, şeirsevərlər də bu kitabı oxuyanda bizim fikirlərimizə şərik olacaqlar.

Tanınmış şair Ələkbər Salazadənin "Vaxt vadisi" (Bakı, "Nərgiz" nəşriyyatı - 2007) adlı kitabı şeirsevərlərin ixtiyarına verilib. Kitabda şairin müxtəlif illərdə qələmə aldığı, bir-birindən maraqlı, məzmunca zəngin şeirləri toplanmışdır. Verilmiş nümunələr həm poeziya baxımından, həm də insanları saflığa çağırış nöqtəyi-nəzərindən diqqətə cəlb edir. Çağdaş poeziyamızın tanınmış nümayəndəsi bu dəfə də öz ənənəsinə sadıq qalaraq qələmə aldığı şeirlərinin hər birində maraqlı deyim tərzlərindən, orijinal üslubdan istifadə etmişdir.

Adı şeirsevərlər və dərs dediyi tələbələr tərəfindən hörmətlə çəkilən şair, alim, müəllim Oqtay Rza uşaqlar üçün yazdığı "Balda şirin balalar" kitabı ilə balaca oxucuların görüşünə gəlmişdir. Kitabdakı şeirlərin hər biri istisnasız olaraq dilinin şirinliyi və sadəliyi ilə qəlblərə yol tapır. Lakin bu, təqdim edilmiş şeirlərin yeganə məziyyəti deyil. Verilmiş hər bir şeir həm də uşaqlara nəsa öyrədir. Onlara təbiət, cəmiyyət hadisələri, sadə davranış normaları barədə məlumat verir. Kitabın tanınmış yazıçı Nahid Hacıyada "Uşaqlara yeni hədiyyə" adlı ön söz yazmışdır.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:
ANAR

Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

ÜNVANIMIZ:

**Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09**

**Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şerti çap vərəqi 6,3. Tiraj 750.**

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisenziya V 236.**

**Jurnalda dərc olunan məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyasında nəzərə alınır.**

**Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
“Fiziki şəxs İsmayılov Mübariz Şövkət oğlu”
mətbəəsində çap olunur. Çapa imzalanıb: 11.04.2008.**

**Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır. Bir nömrənin abunə
qiyməti 2 manatdır.**

